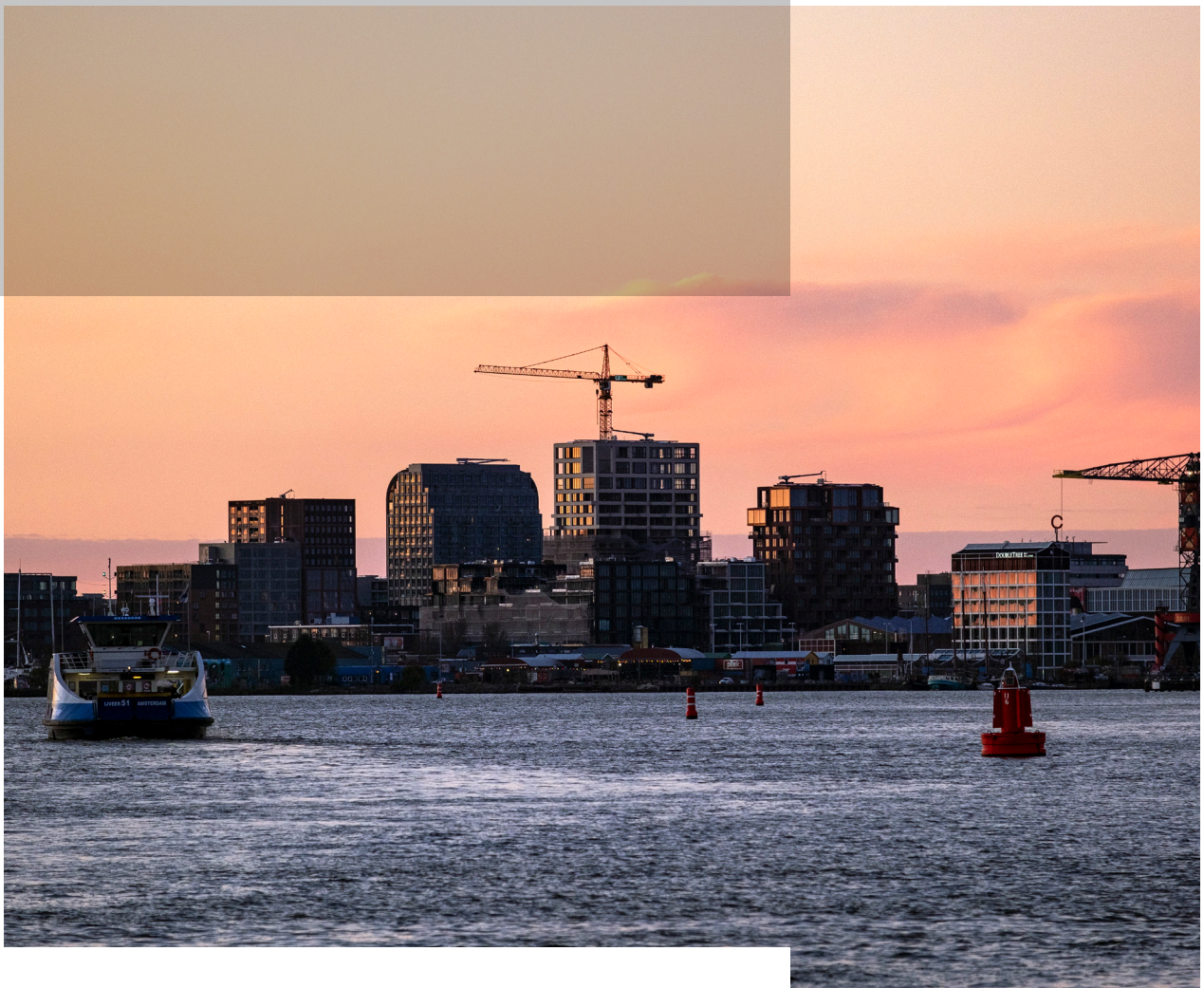

ADVIES | Mei 2020

**Denktank
Coronacrisis**

De contouren van een intelligent herstelbeleid

Voorwoord

Voor u ligt het eerste advies van de Denktank Coronacrisis¹. Hiermee komt de Denktank tegemoet aan het verzoek van minister de Jonge (VWS) om een adviesrol over de sociaaleconomische aspecten van de coronacrisis te vervullen².

De Denktank is ingesteld met als doel:

- Kennis te verzamelen en uit te wisselen over economische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen.
- Oplossingsrichtingen voor een zo goed mogelijk economisch herstel aan te geven; alsmede knelpunten te signaleren op sociaal-maatschappelijk terrein en daarvoor oplossingen aan te reiken.
- Praktische voorstellen te ontwikkelen voor zowel het kabinet, sociale partners en hun achterbannen, als ook de brede samenleving.

De Denktank schetst in dit advies de contouren van het beleid naar herstel van de economie en de werkgelegenheid, en vertrouwt hierbij op de veerkracht in de samenleving. Deze herstartfase is van onbekende duur. Het coronavirus is vooralsnog weliswaar met beperkende maatregelen min of meer onder controle, maar een vaccin of geneesmiddel is nog niet beschikbaar. Diverse beschermende maatregelen hinderen nog steeds het economisch en maatschappelijk verkeer. Herstel naar pre-coronaniveaus van de economie en werkgelegenheid is op korte termijn nog niet aan de orde.

De analyse leert ons dat we te maken hebben met een ongekeerde economische crisis waarvan de ernst nog niet goed valt in te schatten. Nu al is het productiviteitsverlies aanzienlijk en zijn veel mensen tijdelijk, vaak met overheidssteun, op non-actief gesteld. De gezondheidsschade en maatschappelijke schade worden zichtbaarder naarmate een terugkeer naar de pre-coronasituatie langer uitblijft.

De Denktank formuleert acht uitgangspunten voor de herstartfase van de economie en maatschappelijke activiteiten. Zij zijn richtinggevend voor de tien thema's van de herstelagenda die volgens de Denktank aangepakt moeten worden om het herstel op een evenwichtige wijze mogelijk te maken. Deze uitgangspunten hebben deels te maken met het broodnodige herstel van de economie en voorsorteren op toekomstige welvaart (economische basis overeind houden; inspelen op de ingezette transitie en versterking van Europese samenwerking) en zorgen er tegelijkertijd voor dat maatschappelijke verworvenheden overeind blijven (grip houden op de gezondheidszorg, sociale bescherming van kwetsbare groepen en tegengaan van kansenongelijkheid). Om dit te bereiken is het nodig te vertrouwen op de eigen verantwoordelijkheid en op de veerkracht en saamhorigheid van de samenleving. Hierdoor is het mogelijk om naar meer differentiatie en maatwerk in het beleid over te stappen, zodat beter op de specifieke omstandigheden kan worden ingespeeld. Differentiatie vereist wel dat de redenen voor verschillen in behandeling goed worden uitgelegd, toegespitst op de relevante doelgroepen.

Tot slot wil ik alle mensen die dit advies mogelijk hebben gemaakt hartelijk danken voor hun inbreng, betrokkenheid en enthousiasme. Dat geldt in het bijzonder voor het SER-Jongerenplatform dat een waardevolle bijdrage vanuit het jongerenperspectief heeft geleverd. We hopen een nuttige bijdrage te hebben geleverd op weg naar herstel. De Denktank zal kennis en informatie blijven uitwisselen, nadere invulling geven aan de beleidsagenda en nieuwe inzichten met het kabinet blijven delen.

Mariëtte Hamer
Voorzitter

---

¹Aan de Denktank Coronacrisis werken mee: Mariëtte Hamer (voorzitter Denktank / SER), Romke van der Veen (vice-voorzitter Denktank / kroonlid SER), Monika Sie Dhian Ho (Clingendael), Godfried Engbersen (WRR), Jet Bussemaker (RVS), Pieter Hasekamp (CPB), Kim Putters (SCP/kroonlid SER), Olaf Sleijpen (DNB), Bert Kroese (CBS), Tuur Elzinga (FNV), Rob Mulder (VNO-NCW), Raymond Puts (AWVN), Gerrit van de Kamp (VCP), Leonard Geluk (VNG), Edith Hooge (Onderwijsraad), Monique Kremer (ACVZ) en Arnoud Boot (WRR). Het secretariaat wordt verzorgd door een team van het SER-secretariaat onder leiding van Ton van der Wijst.

² Zie bijlage.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Analyse	4
2.1 Een ongekennde economische crisis.....	4
2.2 Maatschappelijke schade	5
3. Uitgangspunten voor herstelbeleid.....	6
3.1 Economische basis overeind houden	7
3.2 Voorsorteren op middellange- en langetermijnagenda's	7
3.3 Grip op de gezondheidszorg.....	7
3.4 Brede welvaart en kansengelijkheid	8
3.5 Vertrouwen, veerkracht en saamhorigheid	8
3.6 Differentiatie en decentraal handelingsperspectief met houvast	9
3.7 Versterking van de Europese samenwerking.....	9
3.8 Heldere communicatie	9
4. Lessen uit de vorige crises en de afgelopen maanden.....	10
5. Beleidsagenda voor herstelbeleid	11
5.1 Blijf steun en vertrouwen geven	12
5.2 Laat de herstelagenda gelijk oplopen met de welvaartsgroeiagenda	13
5.3 Werk samen in Europa aan het economisch herstel.....	14
5.4 Anticipeer met onderwijs en scholing op nieuwe omstandigheden.....	16
5.5 Laat geen generatie verloren gaan.....	17
5.6 Aan de slag met de nieuwe agenda voor de arbeidsmarkt en sociale zekerheid	18
5.7 Zorg voor (nieuwe) kwetsbare groepen	20
5.8 Continueer waardering van publieke dienstverlening	20
5.9 Geef ruimte aan maatwerk	21
5.10 Wapenen tegen nieuwe pandemieën	22
6. Tot slot.....	23
Bijlage	24
Werkwijze.....	25

1. Inleiding

Met dit advies komt de Denktank Coronacrisis tegemoet aan het verzoek van minister de Jonge (VWS) om een eerste advies te geven over punten die de Denktank relevant acht om aan het kabinet mee te geven.

De Denktank maakt een onderscheid tussen:

- De *crisisfase* waarin contact beperkende maatregelen noodzakelijk zijn om het aantal besmettingen terug te dringen
- De *opstartfase* die aanstaande is en waarvoor het kabinet een routekaart met concrete beslismomenten heeft opgesteld. De routekaart geeft zicht op een gefaseerde en restrictieve heropening van sectoren en maatschappelijke activiteiten.
- De *herstartfase* van onbekende duur waarin het coronavirus weliswaar met beperkende maatregelen min of meer onder controle is maar een vaccin of geneesmiddel nog niet beschikbaar is. Diverse beschermende maatregelen hinderen nog steeds het economisch en maatschappelijk verkeer. Herstel naar pre-coronaniveaus van de economie en werkgelegenheid is nog niet aan de orde. De economie bevindt zich in een recessie.
- De *heroverwegingsfase* waarin het middellangetermijnperspectief centraal staat en waarin mogelijk structurele hervormingen nodig zijn. Hierbij gaat het erom voorwaarden te scheppen voor toekomstige en houdbare welvaart voor iedereen. Mogelijk treedt deze fase in terwijl het coronavirus nog steeds niet overwonnen is.

De Denktank Coronacrisis richt de focus op de herstartfase. Indien een vaccin of geneesmiddel in deze fase wel breed beschikbaar komt, vervalt een aantal economische en maatschappelijke restricties. Onder meer door na-ijleffecten, waaronder teloorgang van delen van (internationale) productie- en waardeketens, is spoedig herstel naar pre-coronaniveaus daardoor alsnog geen vanzelfsprekendheid. De deelnemers aan de Denktank realiseren zich dat in de praktijk fasen in elkaar zullen overlopen en dat stappen die in de ene fase worden gezet, gevolgen hebben voor een volgende fase. Korte termijn en lange termijn zijn lastig van elkaar te onderscheiden. Vanuit dat oogpunt volgt de Denktank ook deze ontwikkelingen. Daarbij betreft de Denktank nadrukkelijk ook de lessen uit deze en vorige crises. Het risico van een tweede golf aan uitbraken, zoals een eeuw geleden, kan desastreus uitwerken en economie en samenleving in een depressie brengen. De Denktank bekijkt de sociaaleconomische vraagstukken zowel uit nationaal als internationaal perspectief.

Het CPB geeft aan dat het aantal gewerkte uren nu zo'n 13 procent lager ligt dan voor de crisis. Circa 1,5 à 2,0 miljoen personen vallen onder de NOW-regeling en zitten nu thuis, tot 90 procent op kosten van de overheid. Er is dus sprake van een grote verborgen werkloosheid. Uit de Voorjaarsnota van het kabinet blijkt dat deze situatie niet zeer lang valt vol te houden. Daarom is een intelligente herstart noodzakelijk. Alles op alles moet worden gezet om vraaguitval te voorkomen en de verdiencapaciteit en werkgelegenheid voor de toekomst te stimuleren.

Het proces naar herstel moet echter op een verantwoorde manier gebeuren: na een versoepeling van maatregelen moet de kans op een nieuwe lockdown in Nederland klein worden gehouden: zo'n nieuwe lockdown zou niet alleen grote druk op ons zorgsysteem veroorzaken (met dito gezondheidsschade), maar leidt ook tot nieuwe economische schade en grote onzekerheden. Het kabinet heeft gekozen voor de reproductiefactor, IC-capaciteit en testcapaciteit als leidende criteria, maar ook de internationale beleidsafstemming is belangrijk. De wereld is meer verweven dan ooit.

2. Analyse

2.1 Een ongekeerde economische crisis

In economische termen kenmerkt de coronacrisis zich door een combinatie van drie schokken: een aanbodschock (wegvallen van goederen- en dienstenaanbod en productiecapaciteit), een vraagschock (consumenten stellen aankopen uit en kunnen geld niet besteden aan vakanties, horeca, cultuur etc.) en een schok in verwachtingen (vertrouwen in de toekomst). Deze schokken treffen alle lidstaten van de EU in meer of mindere mate ongeacht het in het verleden gevoerde beleid. De oorzaak van de schok is niet in de economie gelegen maar heeft een medische achtergrond. Daarin ligt een belangrijk verschil met de financiële crisis en de eurocrisis waarmee we in de periode 2008-2012 te maken hadden. Een uiteindelijke oplossing kan dus ook niet door monetair, economisch of budgettair beleid worden geboden. Hiervan is pas sprake wanneer er een vaccin is, of wanneer medicatie bijdraagt aan een minder ernstig verloop van een Covid-19 infectie, of zelfs genezing.

Diverse scenariostudies zijn inmiddels verricht om een inschatting van de economische effecten te kunnen maken. Zo onderscheidt de CPB-rapportage van 26 maart vier scenario's. Inmiddels is duidelijk dat het gunstige scenario van een V-vormige recessie niet meer tot de mogelijkheden behoort. Het is zeer de vraag of in 2021 het eerste herstel mogelijk zal blijken. In het somberste CPB-scenario duurt de recessie zes kwartalen, kent 2020 een krimp van 7,3 procent en staat ook 2021 nog in het teken van negatieve groei (-2,7 procent). In dit scenario loopt de werkloosheid snel op tot boven de 9procent in 2021 en stijgt de EMU-schuldquote naar 74 procent.

Een recentere raming van de Europese Commissie (6 mei) voorziet een krimp van de economie van de EU met 7½ procent (7¾ procent voor de eurozone) in 2020, gevolgd door een gedeeltelijk herstel in 2021. Daardoor zal ook de werkloosheid flink toenemen. Ook wijst de Europese Commissie nadrukkelijk op de grote mate van onzekerheid en waarschuwt zij voor belangrijke neerwaartse risico's: "In the absence of a strong and timely common recovery strategy at EU level, there is a risk that the crisis could lead to severe distortions within the Single Market and to entrenched economic, financial and social divergences between euro area Member States. There is also a risk that the pandemic could trigger more drastic and permanent changes in attitudes towards global value chains and international cooperation, which would weigh on the highly open and interconnected European economy. The pandemic could also leave permanent scars through bankruptcies and long-lasting damage to the labour market."

De grote vraag is hoe het economische beleid eruit moet zien om de grote negatieve uitlagen ervan te voorkomen. De scenario's wijzen uit dat het cruciaal is escalatie van de economische crisis via de financiële sector en de woningmarkt te voorkomen.

Nu het inzicht in de omvang en diepgang van de economische terugslag groeit en onduidelijk is wanneer de herstelperiode daadwerkelijk zal intreden, houden steeds meer economen rekening met een ongekeerde economische crisis. Zo is er het besef dat de herstelperiode – zelfs nadat een vaccin of medicijn beschikbaar komt – mogelijk plaatsvindt in een economie die nog geruime tijd ver onder de volle capaciteit zal draaien; *The Economist* gebruikt de '90 procent economie' als metafoor. Een groot risico is dat noodzakelijke investeringen voor economisch herstel terugvallen waardoor innovatie en toekomstig duurzaam herstelvermogen worden gehinderd. Veel bedrijven zullen langere tijd verliesgevend zijn en daardoor productiecapaciteit en werkgelegenheid verliezen. Bovendien worden zij, en zeker ook de overheid die via de begroting de eerste impact van de pandemie verzacht, geconfronteerd met een hoge schuldenlast.

De coronacrisis leert ook dat de nauwe verwevenheid in de wereldeconomie Nederland en veel andere landen kwetsbaar maakt wanneer schakels uitvallen in productie- en waardeketens. Nationale en internationale productie- en waardeketens zijn geen vanzelfsprekendheid, maar zij zijn wel cruciaal voor onze welvaart. Die kwetsbaarheid zien we nu bij de tekorten aan medicijnen en medische beschermingsmiddelen. Door complexe mondiale productie- en waardenketens geldt dit echter ook voor veel andere producten. De crisis zal tot een herbezinning leiden van bedrijfsstrategieën die zijn gebaseerd op scherp koersen op 'just-in-

time' productie en aanzetten tot het aanhouden van buffervoorraden in grensoverschrijdende productieketens ('just-in-case'-productie). Ook diversificatie kan daarbij een belangrijke rol spelen. Robuustheid en betrouwbaarheid zullen weer hoger worden gewaardeerd. Tegelijkertijd moet de coronacrisis niet leiden tot een beweging naar autarkie of onnodige beperking van handelsstromen: juist voor een kleine en open economie als de Nederlandse zou dit funest zijn. Belangrijk hierbij is dat een nauwe verwevenheid van economische activiteiten spreiding mogelijk maakt. Waar het vooral om gaat, is een te sterke afhankelijkheid van (een bepaalde groep) leveranciers te voorkomen.

Ook een versnelling van de circulaire economie kan worden benut om de grote afhankelijkheid van grondstoffen en materialen uit andere continenten te verminderen. Een extra aandachtspunt is hoe internationaal opererende bedrijven omgaan met de overige schakels in de keten waarin zij opereren. Het beleid van Internationaal Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen speelt daarin een belangrijke rol.

Diverse detailstudies laten zien dat sectoren, beroepsgroepen, typen arbeidscontract en regio's heel verschillend door de coronacrisis worden geraakt. Daarnaast illustreren de scenario's de internationale verwevenheid en interdependentie. Een schuldencrisis in Italië bedreigt de stabiliteit in de eurozone en zou daarmee de Nederlandse economie veel schade kunnen toebrengen. Verhoudingsgewijs heeft Nederland door zijn lage staatsschuld een gunstige startpositie. Ook is het verstandig geweest om in de afgelopen jaren de buffers van overheden en banken beduidend te versterken. Onder economen bestaat volstrekte consensus dat absoluut voorkomen moet worden dat de crisis overslaat op de woningmarkt en/of (daardoor) op de financiële sector.

Verder is van belang dat het open karakter van de Nederlandse economie de gevoeligheid voor internationale schokken groot maakt, groter dan buurlanden Duitsland en België. De invloed van de wereldhandel is voor veel sectoren bepalend voor de mate van economische voorspoed. Een andere verklaring voor het feit dat de financieel-economische crisis van 2008-2013 in Nederland in vergelijking met veel andere eurolanden relatief diep en lang was betreft het restrictieve begrotingsbeleid. In Nederland is op het dieptepunt van de crisis procyclisch beleid gevoerd op de woningmarkt, waardoor zowel de koopkrachtige vraag naar woningen als de nieuwbouwproductie nog verder onderuitging. De Nederlandse consumptie werd tijdens de vorige recessie hierdoor harder geraakt dan in andere landen. Hoewel hypotheekschulden sindsdien zijn gedaald, blijven deze in internationaal opzicht hoog. Hiernaast draagt ook de flexibele inrichting van het pensioensysteem bij aan een volatiele, schokgevoelige economie.

2.2 Maatschappelijke schade

De afgelopen periode hebben we gezien dat waar aanvankelijk gezondheidszorg en economie nog tegenover elkaar werden gezet, steeds meer zicht komt op het feit dat ze naast elkaar staan en van elkaar afhankelijk zijn. Een gezonde economie kan niet zonder goede gezondheidszorg en *vice versa*. En zonder contact beperkende maatregelen zou de economische crisis nog dieper zijn geweest.

De coronacrisis werpt ons terug op een kernwaarde van onze samenleving: een goede gezondheid voor onszelf en onze naasten. Dat leidt gelijk tot een van de eerste lessen van deze crisis: in onze gezondheid zijn we misschien wel het meest kwetsbaar en daardoor zeer afhankelijk van een goed functionerende gezondheidszorg. Het is aan de enorme inzet van zorgverleners te danken dat veel mensen ondanks ernstige besmettingen hebben kunnen overleven. Er is veel waardering gebleken voor de zorgmedewerkers. We zien dat voor veel mensen gezondheid en veiligheid op nummer 1 staan. De crisis leert ons ook dat we anders moeten denken over de buffers die we in de gezondheidszorg willen hanteren. Zo zijn we voor bepaalde geneesmiddelen en medische beschermingsmiddelen, zoals mondkapjes, grotendeels afhankelijk van China en India. Het coronavirus of een ander virus blijft ook in de toekomst een reële bedreiging waarop we permanent voorbereid moeten zijn.

Ook zijn we de afgelopen maanden nog meer gaan zien welke beroepen cruciaal zijn om onze samenleving draaiend te houden. Volgens het CBS behoort bijna een derde van de beroepsbevolking tot de cruciale beroepen. Het gaat hierbij om de publieke dienstverlening

maar ook om de mensen die de supermarkten draaiende houden of publieke ruimten schoon en veilig houden. Het gemis van de zogeheten contactberoepen die door de lockdown zwaar zijn getroffen, was groot en we zagen de vreugde bij het heropenen van bijvoorbeeld de kappers. De toekomstperspectieven van sectoren als toerisme, cultuur en horeca zijn somber. Terwijl we nu meer dan ooit het belang voelen van juist diezelfde culturele instellingen, een drankje kunnen drinken op een terras of een dagje naar het strand kunnen gaan. Al deze zaken leveren een belangrijke bijdrage aan ons welzijn. En we maken ons terecht zorgen over het voortbestaan ervan nu deze sectoren zo onder druk staan.

Een economische crisis raakt niet elke groep even zwaar of op hetzelfde moment. Tijdens de vorige crises bleek bijvoorbeeld dat het werkloosheidspercentage sneller opliep onder laagopgeleiden dan onder hoogopgeleiden. Ook zzp'ers en werknemers met een flexibel contract of werknemers met een migratieachtergrond bleken kwetsbaarder voor het kwijtraken van hun opdrachten, baan en terugval in inkomen. Deze patronen dreigen zich in nog sterkere mate te herhalen, zo wijzen recente CBS-cijfers uit. Onder de werknemers die tijdelijke contracten hebben bevinden zich veel jongeren; de jeugdwerkloosheid dreigt met snel tempo op te lopen. Zo dreigt de crisis een reeds bestaande kloof te verdiepen. Uit recente CPB-cijfers blijkt verder dat het aantal formeel gewerkte uren bij vrouwen in deze crisis harder is gedaald waardoor het verschil in formele arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen weer toeneemt. Dat geldt ook voor zelfstandigen en laagopgeleiden, en vindt vooral plaats in de horeca, detailhandel, transport- en cultuursector. Daar staat tegenover dat door het eerste noodpakket veel werkgelegenheid binnen bedrijven en organisaties kon worden vastgehouden.

Maatschappelijke schade is ook opgetreden door de periode van gedwongen afstandsthuisonderwijs. Dit geldt vooral voor kinderen van lager opgeleiden en kinderen in arme huishoudens. Na enkele maanden kunnen flinke achterstanden zijn opgelopen die moeilijk ongedaan zijn te maken of grote inzet van docenten vragen om te herstellen. Dit vergroot het risico van kansengelijkheid. Dit effect belemmert betrokken kinderen in hun persoonlijke ontwikkeling en carrièrekansen, is slecht voor de economische ontwikkeling en ondermijnt de sociale samenhang van ons land. Een ander langetermijneffect is dat mensen met minder onderwijskansen gemiddeld een slechtere gezondheid hebben. Een kortere (gezonde) levensverwachting is hiervan het sociaal gezien onaanvaardbare gevolg.

De coronacrisis onderstreept het maatschappelijk belang van de kinderopvang. Deze cruciale voorziening zorgt er mede voor dat ouders werkzaam in cruciale beroepen aan het werk kunnen blijven, en helpt ook kwetsbare gezinnen in de samenleving in samenwerking met scholen en hulpverleningsinstellingen.

Niet in de laatste plaats is er ook maatschappelijke schade doordat ouderen in een verpleeghuis geen bezoek mogen ontvangen, en mensen met een beperking geen dagbesteding kunnen volgen. Ook het stopzetten van de dagbehandeling van psychiatrisch patiënten en uitstel van geplande zorg kan tot fysieke en mentale problemen (onzekerheid, eenzaamheid) leiden.

3. Uitgangspunten voor herstelbeleid

De Denktank sorteert voor op de overgang naar de post-corona-economie. Ondanks de forse steunpakketten van het kabinet is er toenemende onzekerheid over het economische perspectief nu veel sectoren van het economisch en maatschappelijk leven eerst zijn stilgevallen en vervolgens de heropening stapsgewijs en in afgeslankte vorm plaatsvindt. Ondernemers vrezen voor het voortbestaan van hun bedrijf, werknemers zijn bang hun baan te verliezen, veel zzp'ers zien hun opdrachten opdrogen. Tegelijkertijd heeft de intelligente lockdown hopelijk vele levens gered, maar deze ingreep heeft ook geleid tot verdringen van andere urgente zorgbehoeften, meer psychische klachten, extra huiselijke geweld, risico van meer dak- en thuislozen et cetera.

Lichtpunten zijn de grote mate van solidariteit, de vele kleinschalige, spontane initiatieven om kwetsbare mensen te helpen, de snelle leercurve bij het gebruik van digitale vormen in het

onderwijs maar ook in het zakelijk en privégebruik. Het SCP geeft in zijn beleidssignalement *Zicht op de samenleving* echter aan dat onzeker is hoe duurzaam deze nieuwe initiatieven zijn. De korte termijn milieuwinst die als positief bijeffect van de lockdown optreedt, zal bij een aantrekkende economie waarschijnlijk weer verminderen.

Kortom, de effecten van de coronacrisis illustreren dat de volksgezondheid, sociale bescherming, economische perspectieven, werkloosheid en milieubelasting sterk op elkaar inwerken.

Het is volgens de Denktank wenselijk dat bij de vervolgstappen die worden gezet naar economisch herstel de volgende acht uitgangspunten leidend zijn.

3.1 Economische basis overeind houden

De coronacrisis verzwakt de goede uitgangspositie van de Nederlandse economie van eerder dit jaar. Met het vooruitzicht van hoge werkloosheid, veel inkomensverlies en een onzeker economisch perspectief is de bestaanszekerheid van een zeer groot deel van de Nederlandse bevolking in het geding. Welvaart met zijn vele maatschappelijke verworvenheden en een sterke werkgelegenheidspositie kan zonder sterke economische basis snel onder druk komen te staan.

De eerste opgave is daarom de positie van de Nederlandse economie weer te herstellen en het verdienvermogen te versterken. Wanneer wereldwijd productiecapaciteit door ondernemingen moet worden afgeschaald om nog te kunnen overleven, is het de rol van overheden de samenleving weer perspectief te bieden en ondernemers en hun medewerkers te ondersteunen. Minstens zo belangrijk is dit ten minste op EU-niveau af te stemmen.

3.2 Voorsorteren op middellange- en langetermijnagenda's

Het herstelbeleid vereist een afweging van de verschillende belangen in combinatie met een oordeel over de beoogde maatschappelijke effecten. Economische groei is hierbij belangrijk als motor voor herstel en moet bijdragen aan brede welvaart. Economische groei gaat dan samen met een goede gezondheidszorg en andere maatschappelijke verworvenheden en draagt dan ook bij aan het realiseren van milieu- en klimaatdoelstellingen.

Het tweede uitgangspunt van het herstelbeleid moet daarom zijn dat nieuwe maatregelen zich richten op de middellange- en langetermijnagenda die al voor de coronacrisis zichtbaar werd. Het toekomstige verdienvermogen met oog voor de grote maatschappelijke uitdagingen staat hierin centraal. Grote transities zoals digitalisering, verduurzaming (klimaatbeleid en circulaire economie), vergrijzing en een inclusieve en diverse samengestelde (gender en cultureel) arbeidsmarkt zijn in belangrijke mate richtinggevend. Daar hoort bij dat werkgever en werknemer samen investeren in de arbeidsmarktwaarde van de werknemer. Investerings die onvoldoende toekomstgericht zijn, zullen al op de langere termijn economisch en maatschappelijk onrendabel blijken.

3.3 Grip op de gezondheidszorg

Ook de eerstkomende tijd zal de toegankelijkheid en kwaliteit van de gezondheidszorg een centraal thema in het kabinetsbeleid blijven. De gezondheidszorg moet immers in staat worden gesteld om onverhoopte oplevingen van het coronavirus en de dreiging van toekomstige virussen op te vangen. Het gaat hierbij om het aanhouden van grotere capaciteitsbuffers op vele terreinen. Tegelijkertijd verdienen zorgverleners ruimte om zich te herstellen van de hoge werkdruk en de enorme emotionele belasting waaraan zij zijn blootgesteld. Het gaat ook om het beschermen van kwetsbare mensen (zoals in verpleeghuizen). Verder is belangrijk dat achterstanden in de reguliere non-COVID-zorg zo spoedig mogelijk worden ingehaald. Het is essentieel om voldoende te testen – zowel onder personen met als zonder symptomen – om goed zicht te krijgen op de verspreiding van het

virus. Bij de eisen die aan de gezondheidszorg worden gesteld speelt ook altijd de kwaliteit van leven een rol.

3.4 Brede welvaart en kansengelijkheid

Economische groei is een middel om de brede of maatschappelijke welvaart voor de huidige en toekomstige generaties te bewerkstelligen. Brede welvaart is een begrip met vele dimensies die alleen in samenhang tot volle wasdom komen. De *Monitor Brede Welvaart 2020* van het CBS beschrijft vanuit deze brede optiek de welvaart aan de hand van indicatoren. De monitor beschrijft ook welk effect onze welvaart nu heeft op toekomstige generaties en op de rest van de wereld. Ook *De sociale staat van Nederland 2019* van het SCP belicht een veelheid van aspecten die de kwaliteit van leven in Nederland bepalen en daarmee ook onze welvaart. De SER hanteert al sinds de jaren negentig het brede welvaartsbegrip als uitgangspunt bij de adviezen die worden opgesteld. In mondiaal perspectief beogen de zeventien duurzame ontwikkelingsdoelen (SDG's) van de Verenigde Naties invulling te geven aan het streven naar eerlijke brede welvaart. De SDG's staan onder meer voor betrouwbaar werk, gezondheid, onderwijs, gelijkheid, stabiliteit, klimaat. De rode draad van de SDG's is: laat niemand achter.

Het is in dit licht verontrustend dat de coronacrisis de kansenongelijkheid in Nederland lijkt te versterken. Voor de Denktank betekent dit dat naast de hiervoor genoemde versterking van de economische bedrijvigheid en werkgelegenheid er ook gerichte aandacht nodig is om ervoor te zorgen dat de kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt ook daadwerkelijk profiteren van economisch herstel. Daarnaast er een adequaat sociaal vangnet nodig voor hen die niet in staat zijn economisch te participeren.

3.5 Vertrouwen, veerkracht en saamhorigheid

De ervaringen met de intelligente lockdown illustreren de angst, het saamhorigheidsgevoel en de veerkracht van de Nederlandse samenleving. Verreweg het grootste deel van de bevolking heeft al snel de ernst van de situatie onderkend. De drastische inperking in de bewegingsvrijheid en het stopzetten van een ongekend aantal economische en maatschappelijke activiteiten zijn door een overgrote meerderheid van de bevolking zonder protest geaccepteerd. Het beroep op de eigen verantwoordelijkheid heeft gewerkt. Het robuuste steunpakket dat al snel kon worden ingezet heeft een vertrouwenwekkende uitwerking gehad, met een grote mate van saamhorigheid en solidariteit. Hiermee is de basis gelegd voor de acceptatie van het stilleggen van economische activiteiten.

In het sociaal domein zijn veel burgerinitiatieven ontplooid om de sociale cohesie in de buurt te verbeteren en kwetsbaren te helpen. In het onderwijs is keihard gewerkt om voor leerlingen en studenten zo snel mogelijk afstandsonderwijs te realiseren. De digitalisering in onderwijs, zorg en publieke dienstverlening heeft een ongekende vlucht genomen. Dit heeft tot een vermindering van de fysieke mobiliteit geleid. Op universiteiten en hogescholen bedachten studenten en docenten oplossingen voor praktische problemen, waaronder tekorten in de medische sfeer (bijvoorbeeld een eenvoudige beademingsmachine). In het bedrijfsleven zijn in branches protocollen gemaakt die inspelen op een herstart van bedrijfsactiviteiten binnen de beperkingen die met de coronacrisis gepaard gaan.

De samenleving heeft zich de afgelopen weken al met al zeer veerkrachtig getoond in het accommoderen van nieuwe werkwijzen. De Denktank acht het wenselijk dat deze verworvenheden van de crisis worden gecontinueerd. Deze ervaringen leiden tot de conclusie dat ook in het herstelbeleid eigen verantwoordelijkheid, solidariteit en veerkracht belangrijke kernelementen moeten zijn. Dit is ook een kernelement uit het advies van de werkgroep Sociale Impact van de Coronacrisis. Daar past bij dat huishoudens, bedrijven, onderwijsinstellingen en ook de gemeentelijke overheden, die veelal tevens uitvoerder zijn van het beleid, kunnen blijven vertrouwen op een landelijke overheid die hen steunt.

3.6 Differentiatie en decentraal handelingsperspectief met houvast

Met de stapsgewijze herstart van het economisch en maatschappelijk leven verschuift het accent van uniforme en generieke maatregelen naar meer maatwerk en differentiatie. Naast de R-factor, de IC-capaciteit en de testcapaciteit blijven ook het in de lucht houden van basisvoorzieningen essentiële ankerpunten. Onder deze voorwaarden biedt maatwerk mogelijkheden om de samenleving weer perspectief te bieden op een terugkeer naar herkenbare patronen in het dagelijks leven. Tegelijkertijd kan zo onzekerheid over werk, inkomen en sociale contacten verminderen. Maar ook bij maatwerk zullen beperkingen nog geruime tijd nodig blijven.

Differentiatie is mogelijk naar regio's, doelgroepen en sectoren. Een belangrijke beperkende voorwaarde vormt de druk op de publieke ruimte, meer in het bijzonder het gebruik van het openbaar vervoer en de drukte op straat. Door de mogelijkheden van differentiatie te benutten, wordt de samenleving meegenomen in de gefaseerde overgang naar de volledige heropening van de economie³. Differentiatie leidt uiteraard tot verschillen in behandeling. Dit zal nog tot lastige - ook politieke - afwegingen leiden welke groep of sector voorrang krijgt in verruiming van maatregelen. Dit vereist expliciet een politieke afweging. Voor het draagvlak is van groot belang dat de argumenten voor en tegen vormen van differentiatie helder worden gecommuniceerd en maatregelen niet leiden tot oneigenlijke discriminatie

3.7 Versterking van de Europese samenwerking

Alle lidstaten van de Europese Unie (EU) zijn in meer of mindere mate getroffen door het coronavirus. De coronacrisis is primair door nationale overheden aangepakt. Daar liggen de belangrijkste verantwoordelijkheden voor en instrumenten van de volksgezondheid en het sociaaleconomisch beleid, waaronder het inkomens- en sociale zekerheidsbeleid. Binnen de lidstaten kunnen maatregelen goed worden toegesneden op lokale voorkeuren en omstandigheden. Het nadeel van nationale crisisbestrijding is dat lidstaten ongecoördineerde beperkingen hebben opgelegd aan het vrij verkeer van personen in de EU. Alle lidstaten geven nu in belangrijke mate staatsteun aan bedrijven. De Europese Commissie moet erop toezien dat dit niet tot ernstige concurrentievervalsingen op de interne markt leidt.

Herstel van de Nederlandse economie is sterk afhankelijk van een voorspoedige sociaaleconomische ontwikkeling van de overige lidstaten in de EU die immers onze belangrijkste handelspartners vormen en het weer goed functioneren van de interne markt. Voor het vertrouwen in de goede werking van de interne markt is meer aandacht voor naleving en handhaving van wet- en regelgeving essentieel. De lidstaten zullen daartoe veel beter moeten gaan samenwerken en systematisch informatie met elkaar moeten gaan delen. Dit is ook van belang voor economische herstel van grensoverstijgende activiteiten, zoals toerisme.

Het is daarom juist nu van belang om te investeren in de versterking van de Europese samenwerking, in het bijzonder gericht op het voorkomen en bestrijden van crises zoals de coronacrisis. Deze schok treft alle lidstaten, ongeacht de kwaliteit van het in het verleden gevoerde sociaaleconomische en financiële beleid. En nu bepaalde lidstaten door het virus zwaarder zijn getroffen dan andere, hebben alle lidstaten belang bij zowel een effectieve bestrijding ervan, ongeacht waar in de EU, als een zo goed mogelijk sociaaleconomisch herstel uit de crisis van elk van de lidstaten. Belangrijk is ook dat er een goede handelsovereenkomst met het Verenigd Koninkrijk wordt opgebouwd zodat ook in de toekomst open handelsrelaties mogelijk blijven.

3.8 Heldere communicatie

De balans tussen heropening van de economie en het maatschappelijk leven enerzijds en voorkoming van nieuwe virusuitbraken anderzijds zal ook de komende tijd een gezamenlijk maatschappelijk zoekproces zijn, vol dilemma's en met de nodige tegenstrijdige belangen. Het

---

³ De Denktank Coronavirus zal in een apart advies op dit specifieke vraagstuk ingaan.

is belangrijk om die dilemma's in het publieke debat helder te benoemen. En de samenleving goed mee te blijven nemen in de afwegingen die uiteindelijk door de politiek worden genomen. Er bestaan geen eenvoudige oplossingen. Naarmate het beleid van uniforme naar meer gedifferentieerde maatregelen overgaat, neemt ook het belang van goede communicatie over uitleg en keuzeafwegingen toe. Hierbij is het van belang de communicatie goed toe te snijden op de relevante doelgroepen.

Ons gedrag als burger, ondernemer of werknemer moet zich voor een onbekende duur aanpassen aan de nieuwe omstandigheden. De onbeperkte vrijheid die we in ons (mobiliteits)gedrag gewend zijn, wordt beperkt. Digitale hulpmiddelen zullen wellicht nodig zijn om ons te beschermen tegen nieuwe virusuitbraken. De maatschappelijke acceptatie hiervan valt en staat met betrouwbare en begrijpelijke informatie. Bijzondere aandacht vragen privacy-waARBorgen en het bereik van groepen die minder makkelijk toegang hebben tot algemene en digitale informatie zoals laaggeletterden of mensen met een licht verstandelijke beperking. Het begrijpen van informatie en het kunnen opvolgen van wat men van je verwacht is voor sommigen veel gevraagd. De zwaarte van maatregelen moet in verhouding staan tot de risico's.

4. Lessen uit de vorige crises en de afgelopen maanden

De huidige crisis heeft door de virusuitbraak een duidelijk andere oorzaak dan de financieel-economische crisis 2008-2013. Toch kunnen op basis van kenmerken van de Nederlandse economie enkele belangrijke lessen worden getrokken:

- Het is van belang om in goede tijden voldoende buffers op te bouwen om de automatische stabilisatoren van het trendmatig begrotingsbeleid in tijden van recessie optimaal te laten werken en er niet direct hoeft te worden bezuinigd. Ook is het nuttig om na te denken over versterking van automatische stabilisatoren. De goede macro-economische startpositie, met ook een lage rentestand, maakt investeringen in structureel verdienvermogen en het financieren van de verschillende transitieopgaven mogelijk.
- Het beperken van de in Nederland nog altijd 'lange balansen' (niet-liquide vermogens in eigen woningen en pensioenen tegenover hoge hypotheekschulden) in economisch goede tijden is van belang voor een schokbestendige economie. Deze lange balansen zijn - ondanks enkele maatregelen - sinds de vorige crisis per saldo niet afgenomen, terwijl zij de Nederlandse consumptie tijdens de recessie harder raken dan in andere landen.
- De vorige crisis raakte de woningmarkt hard met een forse daling van de huizenprijzen en lange leegstand tot gevolg. Het herstel duurde lang, veel werkgelegenheid en vakmanschap ging verloren. Om voldoende nieuwbouw na de coronacrisis te realiseren, is continuering van bouwvergunningen en -projecten van groot belang.
- Er is een beter inzicht nodig in het risico dat de problemen van de reële economie overslaan naar de woningmarkt en de financiële sector. Een belangrijke les uit de vorige crisis is dat het van belang is om te zorgen dat de financiële sector niet te verzwakt uit de crisis komt. In dat geval zijn banken niet goed in staat om de kredietverlening en het economisch herstel te ondersteunen, waardoor de crisis een lange nasleep zal hebben.
- Versterking van de positie van kwetsbare groepen is een structurele uitdaging. Net als tijdens de vorige crises blijkt bijvoorbeeld dat het werkloosheidspercentage sneller oploopt onder laagopgeleiden dan onder hoogopgeleiden. Ook zzp'ers en werknemers met een flexibel contract of werknemers met een migratieachtergrond blijken kwetsbaarder voor het kwijtraken van hun baan en inkomen. Dit zijn werkenden die gemiddeld minder ruimte hebben voor het aanleggen van financiële reserves, minder goede toegang tot sociale vangnetten hebben en de hand op de knip moeten houden. Aan de andere kant hebben diverse categorieën zzp'ers in goede economische tijden ook kunnen profiteren van krapte op de arbeidsmarkt.
- Met tijdelijke maatregelen, zoals het invoeren van de NOW-regeling, kan tijdelijk gericht arbeidsmarktbeleid worden gevoerd, maar het versterken van de positie van kwetsbare groepen vergt vooral een structurele aanpak.

De grote vraag is hoe de samenleving er na het herstel uit gaat zien. Enkele tendensen lijken nu al zichtbaar te worden:

- Meer mogelijkheden voor (gedeeltelijk) thuiswerken en onderwijs en zorg op afstand, met gevolgen voor digitale vaardigheden, onderlinge werkafspraken, arbeid en zorg, werk en

privé, beveiliging en privacy, alsook spreiden van woon-werk- en woon-schoolverkeer om verkeerspieken te vermijden.

- De lopende discussie over de herijking van arbeidsmarktregels krijgt een nieuwe impuls. Het gaat hierbij onder meer om de toekomst van vaste en flexibele vormen van arbeid en de gevolgen hiervan voor de sociale zekerheid.
- Meer mogelijkheden voor afwisselen van langeafstandsonderwijs met onderwijs in fysieke aanwezigheid, met gevolgen voor de interacties en sociale relaties en digitale vaardigheden in onderwijs.
- Een impuls voor online-winkelen, met gevolgen voor winkelgebieden in dorpen en steden.
- Een (her)waardering voor de publieke sector, en het belang van de culturele sector.
- Duurzame aanpassingen in mobiliteit, internationaal toerisme en vliegverkeer.

Tot slotte lijkt het de Denktank zinvol om de beleidsscenario's van enkele recent uitgebrachte Brede Maatschappelijk Heroverwegingen opnieuw te bezien in het licht van de coronacrisis.

5. Beleidsagenda voor herstelbeleid

Gezondheid, economie, bescherming van zwakkeren en kansen bieden aan nieuwe generaties staan niet tegenover elkaar, maar zijn allemaal met elkaar verweven. Samen vormen zij het koord waarop we nu balanceren om onze samenleving draaiend te houden. Zolang een effectief en veilig vaccin en effectieve medicijnen ontbreken, is het vooral zaak de economische en maatschappelijke schade zoveel mogelijk te beperken en de uitgangspositie voor toekomstige bedrijvigheid, banengroei en maatschappelijke welvaart zo sterk mogelijk te houden.

Een economie die getroffen is door een vraagschok, een aanbodschock en een vertrouwensschok zal moeilijk vanzelf het pad naar groeiherstel kunnen vinden. Dat geldt te meer omdat deze crisis wereldwijd toeslaat. Vanuit de wereldeconomie zijn voorlopig geen krachtige impulsen voor herstel te verwachten. Daarom is het belangrijk publieke en private investeringen te stimuleren: deze gaan aan de ene kant vraaguitval tegen en vergroten anderzijds de toekomstige verdien capaciteit. De Denktank is er voorstander van dat het Nederlandse kabinet de relatief gunstige budgettaire situatie benut voor stevige anticyclisch beleidsimpulsen. Door nu verstandig te investeren, plukken we daar later als samenleving de vruchten van.

Daarbij moeten we niet vergeten dat onze samenleving voorafgaande aan de coronacrisis een ambitieuze beleidsagenda kende met dringende vragen over de toekomstige arbeidsmarkt, de aanpak van klimaatverandering, en de integratie van robotisering en digitalisering. We zien in deze crisis als het ware met een vergrootglas welke vraagstukken daar spelen; we zien de kansen en bedreigingen zichtbaar worden. Bij het schetsen van het benodigde perspectief moeten deze agenda voor versterking van ons toekomstig verdienvermogen én de verdelingsvraagstukken die daarachter liggen, worden meegenomen. Het beleid van Internationaal Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen speelt daarin ook een belangrijke rol. De SER roept het Nederlandse bedrijfsleven daarom op om solidair te zijn met partners in productielanden. Van bedrijven die internationaal zaken doen wordt verwacht dat zij dit met gepaste zorgvuldigheid (*due diligence*) doen conform de OESO-richtlijnen en *UN Guiding Principles on Business and Human Rights* (UNGP's). Juist in tijden van crisis is het van cruciaal belang dat bedrijven hier zo goed mogelijk invulling aan geven.

Op basis van de analyse, uitgangspunten en lessen in de voorgaande paragrafen formuleert de Denktank de volgende beleidsagenda voor het herstelbeleid. Die beleidsagenda begint met behoud en versterking van bedrijvigheid, werkgelegenheid en verdienvermogen, in nationaal en Europees verband. Op die basis kunnen dan ook andere kwetsbaarheden in de samenleving worden aangepakt, zoals in onderwijs en scholing, of op de arbeidsmarkt en in de sociale zekerheid. Bij de uitvoering is het goed om ruimte te geven aan creativiteit vanuit de samenleving en oog te hebben voor de behoefte aan maatwerk. En uiteraard moeten we ervoor zorgen beter voorbereid te zijn op een mogelijke nieuwe pandemie.

5.1 Blijf steun en vertrouwen geven

Maatregelen om bedrijvigheid en werkgelegenheid zoveel mogelijk overeind te houden gaan gepaard met bijwerkingen die groter worden naarmate de maatregelen langer worden ingezet. Zo zorgen de ingezette overheids garanties om de kredietverlening op peil te houden voor een andere risicoverdeling tussen de publieke en private sector. Aan de andere kant is er het risico dat ook het bankwezen in deze crisis wordt meegesleept. Het is daarom belangrijk de ontwikkelingen zeer zorgvuldig te monitoren en tijdig hierover signalen op te vangen.

In aanloop naar herstel is het van groot belang dat het kabinetsbeleid steun blijft verlenen aan kwetsbare groepen, bedrijven en sectoren. Dat geldt in het bijzonder voor die sectoren die vanwege veiligheidsredenen pas laat in de routekaart hun activiteiten weer kunnen oppakken. Daarbij spelen wel steeds vaker keuzeafwegingen; aanvullend beleid zal steeds meer specifiek van aard worden.

Naarmate bedrijven en instellingen weer meer activiteiten ontplooiën, zal het belang van veiligheid op de werkvloer toenemen. Hieraan wordt nu ook gewerkt in het kader van het arbeidsomstandighedenbeleid. Dit vraagt permanente aandacht.

Hieronder maakt de Denktank enkele opmerkingen over effecten op de arbeidsmarkt en steun aan het bedrijfsleven. Paragraaf 5.6 van deze beleidsagenda gaat nader in op kwetsbare groepen die niet tot de beroepsbevolking worden gerekend.

Arbeidsmarkt

De crisis is vooralsnog vooral zichtbaar in de sterke daling van het aantal gewerkte uren (in april 13 procent lager dan begin maart, volgens het CPB) en nog nauwelijks af te lezen uit de omvang van de werkzame beroepsbevolking. Naarmate de crisis langer voortduurt zal werkloosheid meer manifest gaan worden. Een economische crisis raakt niet elke groep even zwaar en op hetzelfde moment. Tijdens vorige crises bleek bijvoorbeeld dat het werkloosheidspercentage sneller opliep onder laagopgeleiden dan onder hoogopgeleiden. Ook bepaalde groepen zzp'ers en werknemers met een flexibel contract of werknemers met een migratieachtergrond bleken kwetsbaarder voor het kwijtraken van hun opdracht/baan en inkomen.

Kenmerkend voor de huidige coronacrisis is de sluiting van specifieke sectoren, waardoor op korte termijn vooral werknemers met een flexibel contract zonder baan komen te zitten. Veel zzp'ers verliezen opdrachten waardoor inkomsten wegvallen. Het versterken van de positie van deze groepen, door hen weerbaarder en minder kwetsbaar te maken, is een structurele uitdaging waar het kabinet stappen op probeert te zetten (zie verder paragraaf 5.4). Structurele uitdagingen bij het versterken van de positie van kwetsbare groepen kunnen niet met crisisbeleid verholpen worden, maar vergen een meer structurele aanpak. Dat neemt niet weg dat ook in de herstartfase in ieder geval een sociaal vangnet beschikbaar moet zijn voor de meest kwetsbare arbeidsmarktdeelnemers. Bijzondere aandacht verdienen nieuwe arbeidsmarkttoetreders. Dit zullen vooral jongeren zijn. Het risico dreigt dat deze doelgroep een slechte start op de arbeidsmarkt zal maken met grote negatieve gevolgen voor de rest van hun loopbaan (zie verder paragraaf 5.5). Ook baart het zorgen dat het aantal formeel gewerkte uren bij vrouwen volgens recente CPB-cijfers in deze crisis harder is gedaald dan voor mannen waardoor het verschil in formele arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen weer toeneemt. Dit onderstreept het belang om binnen de grenzen die een effectieve aanpak van de pandemie ons stelt, bedrijvigheid, behoud van werkgelegenheid en toekomstig verdienvermogen zoveel mogelijk te ondersteunen en te stimuleren.

Bedrijven

Voor veel bedrijven blijft overheidssteun de komende tijd hard nodig om ook na de coronacrisis te overleven. Daarbij kan een aanpassing in de bedrijfsvoering noodzakelijk zijn omdat een terugkeer naar *business as usual* problemen uit het verleden versterkt. Om ook in het post-coronatijdperk concurrerend te blijven, is voor productiebedrijven vaak een innovatieve, toekomstgerichte bedrijfsvoering nodig die onder meer inspeelt op scherpere duurzaamheidseisen. Daarbij is het ook van belang werknemers in bedrijven mee te nemen. Bekend is dat innovatie beter verloopt als medewerkers hierbij betrokken zijn. Sociale innovatie speelt daarin een belangrijke rol. De arbeidsorganisatie laat technologische

innovaties dan hand in hand gaan met een maximale benutting van competenties, gericht op verbetering van de bedrijfsprestaties en ontplooiing van talent. Om als bedrijf in aanmerking te komen voor overheidssteun ligt het in de rede dat aan een aantal basisvoorwaarden wordt voldaan. Zo ligt het voor de hand dat er geen bonussen worden uitbetaald of dividend uitkeerd; ook kan er geen sprake zijn van inkoop van eigen aandelen.

Voor ondernemers zijn naast generieke maatregelen in veel gevallen branche-specifieke maatregelen nodig. Inzet zal steeds moeten zijn om bedrijven en branches die in de kern bedrijfseconomisch gezond zijn en voldoende toekomstperspectief hebben door de crisis heen te helpen. Hierover vindt sinds het begin van de crisis constructief overleg plaats tussen kabinet en sociale partners.

Voor onze toekomstige welvaart is daarnaast van belang dat ondernemingen die een belangrijke rol in de Nederlandse economie voor het nationale verdienvermogen vervullen zo nodig bedrijfsspecifieke staatssteun krijgen. Leidend hierbij is het 'Afwegingskader bij steunverzoeken individuele bedrijven' dat de ministers Wiebes en Hoekstra op 1 mei jl. hebben gepubliceerd (zie kader). Het afwegingskader stelt strenge eisen aan steunverlening aan individuele bedrijven. Doel is het door de crisis heen helpen van belangrijke bedrijven. De voorwaarde van het centraal stellen van langetermijnwaardecreatie veronderstelt een tijdige aanpassing aan de transitie (energie, klimaat, digitalisering) die inmiddels in gang zijn gezet.

Hoofdpijnen bij afwegingskader steunverzoeken individuele bedrijven

Het afwegingskader heeft betrekking op uitzonderlijke gevallen waar het publieke belang de directe ondernemingsbelangen overstijgt. Meer in het bijzonder betreft het "grote ondernemingen die een cruciale positie in ecosystemen innemen, een omvangrijke bijdrage aan maatschappelijke uitdagingen of beleidsdoelen leveren of zeer substantiële (regionale) werkgelegenheidseffecten met zich meebrengen." Het kabinet geeft aan dat de steun altijd tijdelijk van aard is en formuleert een uitgebreide set van criteria waaraan moet worden voldaan om voor steun in aanmerking te komen. Naast bedrijfseconomische criteria hecht het kabinet eraan dat desbetreffende bedrijven langetermijnwaardecreatie in hun bedrijfsvoering centraal stellen en de belangen van betrokkenen bij het bedrijf meewegen (Rijnlandse model). Ook is steunverlening afhankelijk van wederkerigheid. Genoemd worden onder meer zoveel mogelijk behoud van werkgelegenheid en afzien van het uitkeren van dividenden, betalen van bonussen, inkopen van eigen aandelen/of ruime ontslagvergoedingen voor leden van de Raad van Bestuur.

Bron: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/05/01/bijlage-afwegingskader-bij-steunverzoeken-individuele-bedrijven>.

5.2 Laat de herstelagenda gelijk oplopen met de welvaarts-groeiagenda

De coronacrisis brengt enorme economische en maatschappelijke schade toe. De gevolgen ervan zullen helaas nog lang voelbaar zijn, in termen van verlies aan welvaart in de breedste zin van het woord.

In deze wereldwijde crisis die economieën treft met een vraagschok, een aanbodschock en een vertrouwensschok zal moeilijk vanzelf het pad naar groeiherstel kunnen worden gevonden. Dat geldt te meer omdat deze crisis wereldwijd toeslaat. Vanuit de wereldeconomie zijn voorlopig geen krachtige impulsen voor herstel te verwachten. Overheidsinvesteringen en vormen van publiek-private samenwerking kunnen die noodzakelijke impuls wel geven. De komende periode is daarom een stevig pakket van maatregelen nodig om te investeren in het toekomstige verdienvermogen en de brede welvaart van ons land. Primair doel daarvan is de combinatie van het tegengaan van vraaguitval en werkgelegenheidsverlies, en de bevordering van het toekomstige verdienvermogen. Voor de effectiviteit is het belangrijk om bij dit pakket samenhang te zoeken met een Europese aanpak (zie ook paragraaf 5.3).

In de *Miljoenennota 2020* heeft het kabinet de instelling aangekondigd van een investeringsfonds om het verdienvermogen te versterken. Hiervoor zou gemiddeld pakweg 2

à 3 miljard euro per jaar beschikbaar zijn. De beoogde investeringen richten zich vooral op kennisontwikkeling, onderzoek & ontwikkeling, innovatie en infrastructuur. Deze crisis voegt een extra urgentie aan de instelling van zo'n fonds – of in ieder geval van het structureel verhogen van dergelijke investeringen.

In aanvulling hierop is de komende tijd een extra investeringsimpuls van de overheid nuttig en nodig. Extra overheidsinvesteringen en versnelling van reeds voorgenomen overheidsinvesteringen, zoals in de infrastructuur, moeten die noodzakelijke impuls gaan geven. Dan kan het gaan om infrastructurele projecten zoals een goede railverbinding tussen de Randstad en regio's (nationaal en internationaal). Daarnaast is het belangrijk om ondanks de crisis goed te blijven investeren in kennis, innovatie, sleuteltechnologieën (zoals Kunstmatige Intelligentie) en ontwikkeling. En er is ook alle reden om de investeringen die nodig zijn voor de uitvoering van het Klimaatakkoord voort te zetten. De coronacrisis neemt de noodzaak voor het verder verduurzamen van onze economie en samenleving allerm minst weg. Met het oog op toekomstig verdienvermogen ligt het voor de hand goed rekening te houden met de transitieopgaven. Daarbij is het zaak goed aansluiting te zoeken bij Europese investeringsprogramma's zoals in het kader van de Europese Green Deal en een op te zetten Europees herstelfonds.

Het is belangrijk dat de overheidsinvesteringen ook als vliegwiel kunnen fungeren voor bedrijfsinvesteringen. Invest-NL en Invest Europe kunnen daarbij een goede rol spelen. De crisis holt de ruimte die bedrijven hebben om investeringen te financieren uit. Voor het mobiliseren van voldoende risicodragend kapitaal is de vorming van een Europese kapitaalmarktunie van belang. Innovatie kan worden bevorderd door de samenwerking tussen start ups en grote bedrijven te intensiveren. Daarnaast is het zaak om een verder inzakken van de woningbouw te voorkomen, De vorige crisis heeft geleerd hoe lang de daling van de woningbouwproductie kan doorwerken, zoals op de woningmarkt als in de productiecapaciteit van de bouw. Anticyclisch woningmarktbeleid voorkomt niet alleen een onnodige verdieping van de crisis, maar houdt ook vakmanschap en werkgelegenheid in stand die na de crisis hard nodig blijven.

Een belangrijk uitgangspunt van de Denktank is dat het herstelbeleid voorsorteert op de middellange en lange termijn beleidsagenda's. Al voor de coronacrisis heeft het kabinet een strategische groeiagenda opgesteld. Het toekomstige verdienvermogen en de maatschappelijke welvaart staan hierin centraal. Kernelementen hierbij zijn de omvang en kwaliteit van het arbeidsaanbod en de arbeidsproductiviteit van werkenden. Voor een goede kwaliteit van leven is ook noodzakelijk dat expliciet rekening wordt gehouden met de draagkracht van onze leefomgeving. Grote transities zoals digitalisering en robotisering, verduurzaming (doelen Klimaatakkoord, omschakeling naar een circulaire economie), een inclusieve arbeidsmarkt en inspelen op de vergrijzing zijn in belangrijke mate richtinggevend voor het middellangetermijnbeleid.

Dat transities forse ingrepen vragen, illustreren de uitvoering van het Urgenda-vonnis en de aanpak van de stikstofcrisis. De uitdaging is om de aanpak van deze vraagstukken onderdeel te laten zijn van het herstelproces uit deze crisis. Voor ons toekomstig verdienvermogen is het belangrijk om op een evenwichtige wijze te investeren in de verschillende typen kapitaal die de *Miljoenennota 2020* onderscheidt: menselijk, economisch, natuurlijk en sociaal kapitaal. Op de investeringen die nodig zijn in menselijk kapitaal – door leven lang ontwikkelen en (om)scholing voor nieuwe beroepen – wordt in paragraaf 5.4 nader ingegaan.

5.3 Werk samen in Europa aan het economisch herstel

Deze crisis raakt alle landen, zij het niet in gelijke mate. Wij hebben er belang bij dat het virus in alle landen – ook de landen met een minder ontwikkeld gezondheidssysteem en minder financiële armslag – effectief wordt bestreden, om te voorkomen dat het in alle hevigheid weer terugkomt, of dat een crisis als deze zich te eenvoudig herhaalt. We hebben

er ook belang bij dat zoveel mogelijk landen zo snel mogelijk weer de weg naar economisch en maatschappelijk herstel weten te vinden. Dat geldt in het bijzonder voor de andere lidstaten van de Europese Unie waarmee wij vaak intensieve handels- en investeringsrelaties onderhouden. Daar hoort een verantwoorde vorm van risicodeling bij, met als belangrijke aandachtspunten internationale solidariteit en een verantwoorde schuldenafbouw die een duurzaam herstel van desbetreffende landen niet in de weg zit. Een spoedige overeenstemming over het Meerjarig Financieel Kader (MFK) voor de EU-begroting kan daarvoor een goede basis bieden.

Belangrijk is ook om de nationale investeringsprogramma's goed met de Europese investeringsprogramma's te verbinden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de uitvoering van het Nederlandse Klimaatakkoord en de investeringsagenda's in de Europese Green deal.

Hoeksteen van de Europese integratie is de interne markt. Voor onze toekomstige welvaart is het belangrijk dat deze 'thuismarkt' met rond 450 miljoen consumenten zo goed mogelijk blijft functioneren. Dat betekent onder meer dat beperkingen die lidstaten hebben opgelegd aan het onderlinge verkeer gecoördineerd stap voor stap worden opgeheven. De Europese Commissie geeft nu terecht meer ruimte voor het geven van staatssteun aan bedrijven om deze crisis te kunnen overleven; tegelijkertijd moet worden voorkomen dat hierdoor ernstige concurrentievervalsingen ontstaan die op zich levenskrachtige bedrijven fataal zouden kunnen worden. Gelijke kansen geven, aan bedrijven en aan mensen, vormt een belangrijke basis van solidariteit binnen de EU.

Daarbij beklemtoont de SER in zijn advies *Prioriteiten voor een fair Europa: samen sterker in een onzekere wereld* (2019) dat de EU veel meer is dan een samenwerkingsverband tussen staten: "In de EU heerst niet het recht van de sterkste, maar de kracht van het recht. Zij vormt een waardengemeenschap, een politieke gemeenschap die democratische waarden hooghoudt, en een rechtsgemeenschap die staat voor de rechtsstaat. De EU is daarmee meer dan de drager van een economisch project; zij staat ook voor een specifiek maatschappijmodel van de sociale markteconomie die uitgaat van een breed, inclusief welvaartsbegrip."

Het pleidooi van de SER om het proces van opwaartse convergentie binnen de EU te herstellen moet ook in die context worden gezien. Een belangrijk streven voor de komende periode is om jongeren binnen de EU gelijke kansen te geven op goed onderwijs en een passende loopbaan. Een eerlijke verdeling van de kosten van de crisis vraagt ook om – met behoud van een concurrerend fiscaal stelsel - afspraken om belastingontwijking tegen te gaan.

Verschuivende economische machtsverhoudingen en toenemend protectionisme in de wereldeconomie plaatsen Europa voor existentiële politieke en economische uitdagingen. De EU kan op zich mondiaal nog steeds het nodige gewicht in de schaal leggen, maar alleen als het eensgezind en voldoende strategisch opereert. Het is verstandig om in Europees verband te streven naar minder afhankelijkheid van bepaalde essentiële productie en naar minder kwetsbaarheid voor verstoringen in mondiale productieketens. Dit vraagt om een strategisch industriebeleid dat inzet op toekomstig verdienvermogen en innovatie en is toegesneden op het borgen van publieke belangen. Tegelijkertijd is het van groot belang dat de EU geen fort-Europa nastreeft. Toegang tot de interne markt maakt Europa uiteindelijk krachtiger: protectionisme moet worden tegengegaan.

Voor tal van medicijnen, medische apparatuur en beschermingsmiddelen zijn wij aangewezen op de wereldmarkt. Het is verstandig om die afhankelijkheid in crisissituaties te verkleinen. Dat kan door het aanhouden van strategische voorraden en door het behouden of herstellen van een bepaalde productiecapaciteit. Het verdient aanbeveling om dat zoveel mogelijk in EU-verband te organiseren; het is heel inefficiënt als elk land dit op eigen houtje gaat regelen.

In eerste aanleg hebben veel landen op de schaarste gereageerd door het opleggen van exportrestricties van medische producten. Dat is een begrijpelijke maar contraproductieve reactie. Het open houden van de handel in medische producten levert een effectieve bijdrage aan de bestrijding van het virus. Het handels- én volksgezondheidsperspectief vallen hier samen. De huidige schaarste aan medische producten wordt veroorzaakt door een piekvraag. Het beste antwoord hierop is een uitbreiding van de productie. Daarvoor moeten de markten

openblijven. Het is simpelweg onmogelijk om de huidige verdeling van productie en mondiale toeleveringsketens te veranderen voordat er onverhoopt een tweede besmettingsgolf komt.

5.4 Anticipeer met onderwijs en scholing op nieuwe omstandigheden

Een hoogwaardige onderwijs- en onderzoeksinfrastructuur is een belangrijke pijler van het economisch groeivermogen van Nederland. Onderwijs draagt bij aan productiviteitsstijging, kan sociale ongelijkheid voorkomen en bevordert aan maatschappelijke samenhang. De belangrijke bijdrage van het onderwijs aan de sociale en economische weerbaarheid van onze samenleving wordt in deze crisis extra zichtbaar. In de crisis van 2008 werd het belang van onderwijs extra onderstreept. Dat uitgangspunt zou ook nu weer moeten gelden, zeker gezien het grote risico van de toenemende kansongelijkheid. Hierbij willen we ook nadrukkelijk de voorschoolse fase onder de aandacht brengen.

Naast aandacht voor het reguliere onderwijs vraagt het leren van volwassenen en werkenden om prioriteit. Het kabinet heeft terecht besloten om bij het tweede noodpakket middelen uit te trekken voor scholing. De aandacht hiervoor zal moeten worden doorgezet. Overheid en sociale partners kunnen hierin samen de regie nemen. De afgelopen jaren is geïnvesteerd in het versterken van de leercultuur vanuit de urgentie van de grote tekorten op de arbeidsmarkt. Regionaal en sectoraal zijn veel initiatieven opgezet om mensen te ondersteunen met ontwikkeladvies, individuele budgetten voor scholing, of omscholingstrajecten naar tekortsectoren. Deze initiatieven kunnen nu juist behulpzaam zijn om mensen te begeleiden van werk uit sectoren waar werkloosheid dreigt naar werk in sectoren waar personeel nodig is. De komende tijd zal met voorrang moeten worden bekeken welke initiatieven levensvatbaar en kansrijk zijn, zodat ze opgeschaald en ondersteund kunnen worden.

Vanuit het onderwijs en bijvoorbeeld de Stichting Bedrijfsleven en Beroepsopleidingen (SBB) is ingezet op meer flexibiliteit in het onderwijs voor werkenden als gevolg van transities zoals robotisering, digitalisering en verduurzamen. De huidige crisis versnelt de noodzaak hiertoe. Werkenden of werkzoekenden moeten wendbaar kunnen inspelen op de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Het is daarbij belangrijk dat werknemers geholpen worden bij vragen als: hoe kan ik me om- of bijscholen en wat heb ik daarvoor nodig? Ook de vakbeweging kan hierbij een actieve rol vervullen op de werkvloer (onder andere via de leerambassadeurs).

Belangrijke aandachtspunten om nu op voort te bouwen zijn:

- Zorg dat er voldoende informatie en begeleiding is voor het leven lang ontwikkelen met een toegankelijk infrastructuur (zowel voor het individu als voor werkgevers), waarin zoveel mogelijk partijen samenwerken. Groepen waarvan we weten dat ze minder aan om- en bijscholing deden voor de crisis (zoals ouderen en MBO-ers) verdienen extra aandacht. Meer inzet op digitale vormen hiervan ligt voor de hand.
- Ga uit van de vaardigheden die mensen al hebben; zet in op loopbaanscans en -advies, zodat mensen zicht krijgen op hun skills, gekoppeld aan baankansen en gerichte scholingsmogelijkheden. Doe dat vooral door opschaling van goed werkende initiatieven die hier al mee werken. Overstappen naar andere sectoren wordt daarmee beter mogelijk. Benut ook de regionale samenwerking tussen bedrijven en sectoren daarbij.
- Benut de mogelijkheden van werkend leren, ook om- en bijscholing. Vraag onderwijs en bedrijfsleven dit samen te ontwikkelen.
- Voorkom dat vaardigheden van (recent) werkzoekenden meer afnemen dan nodig is, zowel voorafgaand aan ontslag als de eerste periode na ontslag. Dat betekent aandacht en ruimte maken voor leven lang ontwikkelen bij de overgangen tussen werk en werkloosheid, inclusief persoonlijke begeleiding.

- Benut de ervaringen met digitale vormen van leren zoals die de afgelopen maanden versneld vorm hebben gekregen. Het aanjaagteam LLO van de SER zal hierover zeer binnenkort met aanbevelingen komen.
- En, tot slot, sluit aan bij de lopende ontwikkelingen en versterk deze.

5.5 Laat geen generatie verloren gaan

Er zijn grote zorgen over de zware en vergaande gevolgen van de coronacrisis voor jongeren. In het bijzonder is er zorg over de jongeren die al een kwetsbare positie hebben, bijvoorbeeld omdat zij een gezondheidsbeperking hebben, uit een gezin komen met een lagere sociaaleconomisch status of werken met een tijdelijk contract. De crisis heeft naar verwachting een versterkend effect op het stapelen van risico's en knelpunten bij jongeren. Het is daarom nodig speciale aandacht aan jongeren te geven, zodat ze ook een goede start kunnen maken. De invoering van een generatietoets draagt daaraan bij, omdat daarmee op meer structurele basis rekening kan worden gehouden met de effecten van beleidsmaatregelen voor huidige en toekomstige generaties. De noodzaak van een generatietoets is door het SER-Jongerenplatform al benadrukt in de verkenning *Hoge Verwachtingen* (2019). De huidige crisis versterkt de conclusies uit deze verkenning, waaruit bleek dat jongeren vervolgstappen in hun leven (studie, werk, woning, gezin) uitstellen als gevolg van een stapeling van risico's en knelpunten.

Door het fysiek sluiten van de onderwijsgebouwen en de overgang naar afstandsonderwijs lopen leerlingen en studenten met een minder gunstige thuissituatie of degene die om andere redenen al in kwetsbare posities zaten, het risico op (extra) achterstanden in leren, beroepsvorming en sociale ontwikkeling. Dit leidt tot een grotere kansongelijkheid. Het betreft bijvoorbeeld scholieren die over minder technische digitale middelen beschikken. Tegelijkertijd is er een enorme sprong vooruit gemaakt in het onderwijs met de toepassing van digitale middelen en methoden. Hierop moet in de toekomst worden gekapitaliseerd zodat met digitale toepassingen de kwaliteit van het onderwijs nog verder kan verbeteren en deze toepassingen beschikbaar komen voor alle groepen kinderen.

In de verkenning van het SER-Jongerenplatform en door het SCP is het hebben van een netwerk (sociaal kapitaal) als belangrijke voorwaarde genoemd om kansongelijkheid tegen te gaan. De Onderwijsraad geeft in zijn recente advies *De gevolgen van het coronavirus voor het onderwijs* aan dat hulp naast het reguliere onderwijsprogramma leerlingen de kans biedt om extra kennis op te doen en zich beter in sociale zin te ontwikkelen. Hiervoor is samenwerking nodig tussen scholen, gemeenten, en maatschappelijke partners. Daarom is het nuttig de maatschappelijke initiatieven die gestart zijn om kwetsbare kinderen te ondersteunen of leerlingen aan volwassenen te koppelen zoals 'thuisschoolmaatje' ook in de herstartfase door te zetten. Het is van belang deze waardevolle initiatieven te monitoren en te ondersteunen om duurzame instrumenten te creëren.

Scholieren en studenten maken zich zorgen over het feit dat zij in een bijzondere situatie hun school of opleiding afronden, over het oplopen van studievertraging of over het perspectief op werk. Ze zijn bang voor een langdurig effect. Daarnaast wordt hun studiekeuze bemoeilijkt door het wegvallen van informatiedagen en andere laagdrempelige voorzieningen. Ook hiervoor worden initiatieven gestart van bijvoorbeeld jongeren die jongeren helpen bij hun keuze. Stages of praktijkonderwijs dreigt weg te vallen. In het middelbaar beroepsonderwijs is hier een actieplan van de SBB op ingezet. Dit zou ook naar het hoger onderwijs kunnen worden uitgebreid. Specifieke zorgen zijn er over de studenten aan de mbo-opleiding niveau 1 en 2. Dit zijn soms studenten die nét weer binnenboord waren gehaald bij de entree-opleiding. Ook zijn er zorgen over de inkomenspositie van studenten. Als zij hun bijbanen (vaak flexbanen) kwijtraken worden ze nog meer afhankelijk van het leenstelsel.

Jongeren hebben vaker een flexibel arbeidscontract of werken als zzp'er en hebben daarmee minder zekerheid over werk en inkomen. Uit de cijfers van het UWV blijkt dat het aantal WW-uitkeringen onder jongeren flink is gestegen. Bovendien hebben zij minder uitkeringsrechten opgebouwd waardoor zij vaak enkel voor de kortdurende WW-uitkering van drie maanden in aanmerking komen. Sommige jongeren die wel een vast arbeidscontract hebben, lopen ook

risico's omdat ze vaak in sectoren werken die nu helemaal stil liggen zoals in de evenementenbranche. Voor hen is het mogelijk lastiger weer een baan te vinden op een arbeidsmarkt in crisistijd. Dat geldt nog meer voor jongeren die een gezondheidsbeperking hebben en al moeilijk een plek konden vinden. Ook voor jonge ondernemers, met vaak nog weinig opgebouwd kapitaal, zal de crisis grote impact hebben. Zij zien hun net gestarte bedrijf snel ineens storten.

Als jongeren een slechte start op de arbeidsmarkt maken, heeft dat negatieve gevolgen voor de rest van hun leven. Ook leidt dit tot verlies van menselijk kapitaal voor de samenleving, terwijl we juist nieuwe kennis en inzichten nodig hebben.

Het is dus cruciaal tijdig actief te zijn om (langdurige) jeugdwerkloosheid te voorkomen, zowel door het aanjagen van bedrijvigheid, werkgelegenheid en verdien capaciteit als door deze groepen specifieke aandacht te geven.

Ten slotte krijgen jongeren te maken met onzekerheid over de gevolgen van de crisis voor de woningmarkt en in het bijzonder starterswoningen. Het is van belang goed zicht te hebben op wat er gaat gebeuren met beschikbaarheid en prijzen in segmenten waar studenten en net-afgestudeerden zoeken en zonodig daar extra maatregelen voor te treffen.

5.6 Aan de slag met de nieuwe agenda voor de arbeidsmarkt en sociale zekerheid

De afgelopen periode maakte duidelijk hoe belangrijk het is dat ondernemers en werkenden samen kunnen inspelen op veranderende omstandigheden en binnen de grenzen van de veiligheid wendbaar en flexibel kunnen zijn in hun werkzaamheden. Ook is het grote belang van een goed sociaalzekerheidsstelsel onderstreept. Tegelijkertijd hebben we gezien dat extra ondersteuningsmaatregelen nodig waren voor groepen die voor coronacrisis hier geen aanspraak op konden maken.

Er is grote zorg dat er een langere tijd van zware economische recessie voor ons ligt. Op dit moment is door de steunpakketten slechts beperkt zichtbaar wat de verborgen werkloosheid is, maar de inzichten over de feitelijk gewerkte uren laten de alarmbellen rinkelen. Er is een groot risico dat de groep verborgen werklozen en mensen met een tijdelijk contract mogelijk niet meer in dezelfde sector waar zij werken aan de slag kunnen komen. Voor zzp'ers geldt dat zij minder makkelijk nieuwe opdrachten zullen vinden. Dat vergt ook in de herstartfase grote prioriteit. Er is een gericht werkgelegenheidsbeleid nodig waarbij van werk naar werk trajecten zeer belangrijk zullen zijn (zie ook paragraaf 5.4).

Dat werkgelegenheidsbeleid kunnen we ook koppelen aan het proactief benutten van kansen in die sectoren en beroepen die nodig zijn voor de eerdergenoemde transitie waarvoor we staan en natuurlijk ook aan de sectoren waar we nu wel extra werkgelegenheid ontstaat (zie ook paragraaf 5.2). Deze inzet moet ook gepaard gaan met een intensivering van het huidige arbeidsmarktbeleid en een toegankelijke en laagdrempelige dienstverlening.

Zoals in paragraaf 5.5 over de jongeren is aangegeven, zal er extra aandacht nodig zijn voor de generatie(s) die nu en in de komende jaren de arbeidsmarkt betreden. Daarnaast moet ook tijdens de recessie worden gewerkt aan het bieden van kansen aan mensen met een grotere afstand tot de arbeidsmarkt, waaronder mensen met een arbeidsbeperking. In de achterliggende periode kwamen zij al minder snel aan werk en was het vaak van tijdelijke aard (SCP, 2019). Dat maakt hen in de huidige situatie extra kwetsbaar. Al deze groepen hebben perspectief op werk en inkomen nodig, ook met het oog op een inclusieve samenleving.

Bijzondere aandacht vraagt ook de versterking van de arbeidsmarktpositie van vrouwen. Dit betreft de verschillende treden van de arbeidsmarktladder. De Denktank verwijst hierbij kortheidshalve naar de uitgebreide SER-adviezen *Diversiteit in de top, tijd voor versnelling* (2019), *Leven en werken in de toekomst* (2016) en *Gelijk goed van start* (2016). Er is een

groot risico dat als gevolg van toenemende werkloosheid de aandacht voor de onderwerpen die in deze adviezen zijn benadrukt, weer ondergesneeuwd raken. In tijden van recessie zagen we vaak de arbeidsmarktpositie van vrouwen verslechteren. Dat zouden we nu moeten voorkomen.

Voorafgaand aan het uitbreken van de crisis wezen onder andere de WRR en de commissie-Borstlap (*Regulering van Werk*) erop dat de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt eraan bijdragen dat er in de afgelopen jaren meer werk- en inkomensonzekerheid is ontstaan en dat bepaalde groepen in een (zeer) kwetsbare positie verkeren. Dit terwijl deze groepen wel een belangrijke bijdrage leverden aan onze economische groei. De coronacrisis heeft deze kwetsbaarheden op de arbeidsmarkt verder blootgelegd.

De toename van verschillende type flex-contracten en de sterke toename van het aantal zzp'ers heeft verschillende oorzaken en motieven. Een deel hiervan helpt het bedrijfsleven om beter om te gaan met de bedrijfseconomische risico's van een volatiele economie. Op deze manier vermindert flexibilisering van de arbeidsmarkt de volatiliteit van de economie. Het spiegelbeeld hiervan is dat de meeste flexibele werkenden minder werkzekerheid hebben en mede daardoor relatief sterke inkomensschommelingen kunnen ervaren. Flexibele werkenden hebben gemiddeld lagere inkomens en minder toereikende vangnetten.

Het CBS-onderzoek (16 april 2020) *1 op de 5 zelfstandigen schatte buffer in 2019 op hooguit 3 maanden* geeft inzicht in de financiële reserves van zzp'ers tussen beroepsgroepen. Voor de coronacrisis gaven de zzp'ers die werkzaam zijn in transport/logistieke, pedagogische, dienstverlenende, en creatieve/taalkundige beroepen relatief vaak aan dat ze maximaal drie maanden kunnen rondkomen zonder inkomen uit de onderneming, grofweg een kwart tot een derde komt binnen drie maanden in financiële problemen. Voorbeelden van deze beroepen zijn taxichauffeurs, sportinstructeurs, kappers, horecaondernemers en uitvoerend kunstenaars. Voor zzp'ers in de ICT en agrarische sector betreft dit ongeveer een zesde.

Groepen zzp'ers en flexibel werkenden, en groepen met bepaalde kenmerken (zoals lage opleiding, migratieachtergrond of gering sociaal netwerk) lopen een groter risico op (langdurige) werkloosheid en dreigen in uitzichtloze armoede te belanden. Zij zijn niet alleen zeer bang voor blijvend verlies van baan (of opdracht) en inkomen maar hun angst voor de toekomstige gevolgen is nog veel groter, zo laat het recente rapport *De bedreigde stad. De maatschappelijke impact van COVID-19 op Rotterdam* op aangrijpende en indringende wijze zien. De recente cijfers over het gebruik van het noodpakket voor zzp'ers en de instroom in WW en bijstand bevestigen de zeer kwetsbare positie van deze groepen. Dit wordt versterkt doordat de crisis juist in sectoren toeslaat waarin veel van deze mensen werken, zoals de horeca. Naar verwachting zullen volgens het SCP vooral zelfstandigen met een middeninkomen, maar zonder vermogensbuffer, door de inkomensval in de knel komen.

Het zoeken is naar een goede balans tussen de behoefte van bedrijven aan flexibiliteit en de behoefte van flexibele werkenden aan toekomstperspectief en inkomenszekerheid. Hoe kunnen we de volatiliteitsrisico's op de arbeidsmarkt zo goed mogelijk opvangen en eerlijker verdelen over werkenden, bedrijven en de overheid? Sociale partners en overheid zullen hiervoor met elkaar oplossingen moeten zoeken, zoals ook door de Tweede Kamer en het kabinet aan de SER is gevraagd⁴. Bij het uitwerken van een gerichte agenda voor de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid zullen de recente rapporten van onder andere de WRR en de commissie-Borstlap een belangrijke rol spelen.

Over de rol van thuiswerken, zowel in de crisisfase als meer structureel, mede in relatie tot de openbare ruimte en het openbaar vervoer zal de Denktank apart adviseren.

---

⁴ Zie: <https://www.ser.nl/nl/actueel/Nieuws/adviesaanvragen-2020>.

5.7 Zorg voor (nieuwe) kwetsbare groepen

Het risico dreigt dat de coronacrisis bestaande verschillen in de maatschappij vergroot. Er zijn diverse aanwijzingen dat de ongelijkheid hierdoor toeneemt. Onderzoekresultaten van het SCP naar de eerste gevolgen van de coronacrisis wijzen sterk in deze richting. Het gaat hierbij zowel om een verslechtering van de positie van traditionele categorieën kwetsbare groepen (onder wie mensen met een lage sociaaleconomische status, laaggeletterden, mensen met een (arbeids)beperking, asielzoekers, kwetsbare ouderen) als om het ontstaan van nieuwe categorieën, waaronder flexwerkers en middengroepen, die financieel-economische gevolgen ondervinden. Dit zijn bijvoorbeeld mensen met weinig financiële reserves die hun baan of kleine onderneming verliezen. Zij worden hard getroffen door de crisismaatregelen, omdat zij gezondheidsschade oplopen door het uitstellen van reguliere zorg of door (een stapeling van) stress, schulden, armoede, huiselijk geweld, dakloosheid of leerachterstanden. Opvallend is ook dat veel jongeren stress ervaren. Dit wordt extra ervaren door jongeren die te maken hebben met een cumulatie van problemen omdat zij bijvoorbeeld voor zieke gezinsleden moeten zorgen en ook onvoldoende ondersteuning bij langeafstandsonderwijs hebben.

Het is daarom belangrijk goed te blijven monitoren welke mensen kwetsbaar zijn geworden en daarbij niet alleen te kijken naar ziekteverschijnselen. Naast de directe gezondheidsrisico's die zijn opgelopen door reguliere zorg die is uitgesteld, moeten de mentale effecten van de lockdown worden meegenomen. Er komt onder andere door SCP-onderzoek steeds meer zicht op de mensen die schade hebben opgelopen zoals zorgmijders, mensen die huidige communicatie niet zo goed begrijpen, mensen met dagbesteding, kwetsbare kinderen, jeugdzorg, mensen in wijkverpleging of thuiszorg of al dan niet werkende mantelzorgers. Ook het leven van veel inburgeraars of statushouders staat op dit moment 'on hold', waardoor hun achterstand verder wordt vergroot. Het is van belang binnen deze groepen de extra kwetsbare te identificeren, zodat juist die niet alsnog buiten de boot vallen. Als we de persoonlijke schade van mensen niet tijdig onderkennen, worden uiteindelijk de maatschappelijke 'kosten' van de crisis alleen maar groter en kan dat leiden tot extra zorgbehoeften of crisissituaties zoals verwaarlozing, vereenzaming of huiselijk geweld.

Bij de afwegingen over versoepelingen zouden de (hoge) baten ook voor deze groepen moeten worden meegenomen. Er is in de herstartfase dus een waardenafweging nodig die ook domeinen, aspecten en effecten buiten de zorg meeneemt. Gezondheid staat niet tegenover economie, maar is een voorwaarde ervoor en omgekeerd. Het gaat om zorg, economie en samenleving in balans. Bij de afwegingen die worden gemaakt op het terrein van veiligheid en fysieke afstand houden, is het ook belangrijk om het aspect 'kwaliteit van leven' te blijven meenemen zoals zo treffend is beschreven in het recente advies (*Samen*)*leven is meer dan overleven* van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving.

Aandachtspunt daarbij is hoe iedereen te bereiken. Niet iedereen heeft goede toegang tot internet of kan omgaan met digitale innovaties als apps, en niet alle publieke informatie is begrijpelijk voor kwetsbare groepen. Aangezien de gezondheidseffecten van de coronacrisis bovenmatig voorkomen bij groepen met een lagere sociaaleconomische status, waarin slechtere economische perspectieven en slechtere gezondheid samenkomen, ligt het in de rede te komen tot een versterkte inzet op preventie vanuit werk en sociaal domein.

5.8 Continueer waardering van publieke dienstverlening

Er is door velen terecht veelvuldig waardering uitgesproken voor de inzet van de vele mensen die ervoor hebben gezorgd dat de Nederlandse samenleving nog redelijk heeft kunnen functioneren tijdens de lockdown. De waardering raakt uiteraard het zorgpersoneel maar evengoed de mensen in de supermarkt, het openbaar vervoer, het onderwijs, de mensen die het steunbeleid hebben uitgevoerd, enzovoorts. In de herstartfase is de vraag aan de orde hoe deze waardering in de post-coronaperiode een vervolg kan krijgen. Deze vraag heeft vooral betrekking op de publieke dienstverlening.

Hoewel de tevredenheid over veel publieke voorzieningen hoog is, was er de afgelopen jaren ook sprake van een toename van klachten over de kwaliteit en de toegankelijkheid van de

publieke dienstverlening. Het is belangrijk aandacht te besteden hoe deze herwaardering vorm gaat krijgen in bijvoorbeeld de zorg, het onderwijs en veiligheid. Burgers, professionals en ondernemers lopen vaak vast in regels en systemen. Goedbedoelde wet- en regelgeving om publieke belangen te beschermen, leidt soms tot het tegendeel: de meest kwetsbare mensen kunnen hun weg nauwelijks vinden in de systemen die voor hen bedoeld waren, omdat dit vaardigheden vergt die niet iedereen bezit of omdat er onvoldoende maatwerk mogelijk is in de wet- en regelgeving en in de uitvoering (zie ook hieronder). Ook hier legde de coronacrisis soms het vergrootglas op. Daarnaast voelen werkenden in de publieke dienstverlening zich soms in hun professionaliteit belemmerd door strikte voorschriften, capaciteitstekorten, werkdruk, beperkte budgetten en/of de wijze van aansturing. Ook de complexiteit van regelgeving kan maatschappelijke belangen onbedoeld schaden en breed (politiek) gedragen doelstellingen en gewenste ontwikkelingen in de weg staan. Er zijn kortom meerdere oorzaken voor de mogelijke ineffectiviteit van beleid.

Het gegroeide vertrouwen in de professionals - en ook de vrijwilligers - in de publieke sector tijdens de coronacrisis biedt een basis om in het herstelbeleid op grond van de positieve ervaringen de publieke dienstverlening bij te buigen en de aantrekkelijkheid van de publieke sector als werkgever te vergroten. Samen met betrokkenen is het belangrijk dit vorm te geven en de tekorten aan personeel in deze sectoren weg te werken.

Bijzondere aandacht in het publieke domein vraagt de culturele sector. Hoewel deze sector zich ook deels in de private markt afspeelt, juist omdat in deze sector de laatste jaren een groeiend besef is geweest niet alleen afhankelijk te willen zijn van overheidssubsidie. Het ondernemerschap is sterk gegroeid, maar daarmee ook een aantal kwetsbaarheden, zoals een groeiend aantal zzp'ers met weinig armslag en tijdelijke krachten werken. Dit werd eerder onder andere in het advies *Passie gewaardeerd: versterking van de arbeidsmarkt in de culturele en creatieve sector* (SER en Raad voor Cultuur, 2017) blootgelegd. Inmiddels werd onder meer met een stevige arbeidsmarktagenda aan deze kwetsbaarheden gewerkt. Het volkomen stil komen te vallen van deze sector die ook een grote publieke waarde heeft, vraagt gezamenlijke zorg en aandacht zowel van de sector als van de overheid, zeker gezien het risico dat het lang zal duren voordat weer op volle sterkte kan worden gewerkt.

5.9 Geef ruimte aan maatwerk

Het besef van kwetsbaarheid kan zowel voor mensen individueel als voor de samenleving in haar geheel gezien worden als een *wake up call*. Het besef dat we allemaal het virus kunnen oplopen zal overgaan in het besef dat we nog lange tijd allemaal met de gevolgen te maken zullen hebben of het nu gaat om beperkingen in onze fysieke vrijheid of (dreigende) werkloosheid. De afgelopen tijd liet daarbij ook veel saamhorigheid zien. Het is belangrijk deze saamhorigheid vast te houden. De urgentie van een doorlopend gesprek over hoe we de samenleving willen vormgeven is – nog eens versterkt door de recente viering van 75 jaar vrijheid – de afgelopen periode elke dag voelbaar geweest. Een samenleving die gedragen wordt door gezamenlijke waarden is een belangrijk richtsnoer.

Complexe afwegingen en creativiteit zijn steeds weer nodig om in de komende tijd tot goed en veilig samenleven te komen. De toenemende kennis van de eigenschappen van het coronavirus maakt het mogelijk om op weg naar herstel steeds meer te differentiëren. Er is zowel bij ondernemers als bij huishoudens veel innovatiekracht om binnen veiligheidsgrenzen activiteiten te ontwikkelen. Burgerschap lijkt daarmee een nieuwe lading te krijgen. Daarbij is van belang doel en middel goed te onderscheiden. Zo is de anderhalvemetermaatstaf een middel. Het doel is bescherming tegen het coronavirus. Het middel 'de anderhalvemeter' is soms ontoereikend als we weer meer sociale en economische activiteit willen ondernemen. Deze norm moet dus (kunnen) wijken waar ze niet uitvoerbaar is (OV) of wanneer nabijheid voor de kwaliteit van leven van kwetsbare mensen zwaarder weegt.

Dat betekent dat alternatieven ook kunnen worden ingezet om bescherming en veiligheid te bereiken. Ook het plaatsen van een scherm bij de kassa of tussen muzikanten, of het gebruik van een effectief persoonlijk beschermingsmiddel kan soms uitkomst bieden. Creatieve alternatieven voor de anderhalvemetermaatstaf kunnen daarom worden beloond wanneer

veiligheid en bescherming tegen het virus voorop blijven staan. Er is wel een toetsing nodig of de creatieve oplossingen hieraan bijdragen en geen schijnveiligheid bieden.

Maatwerk kan uitmonden in meer regionale verschillen. Het herstelbeleid voor Amsterdam vraagt immers om een geheel andere aanpak dan in een gemeente in een dunbevolkte regio. Om hierop in te spelen hebben gemeenten beleidsruimte nodig, bijvoorbeeld in de vorm van ruimere bevoegdheden of experimenteerruimte. Voorwaarde is wel dat er voldoende middelen beschikbaar zijn om gemeentelijk beleid goed te kunnen uitvoeren. Onvoldoende financiële middelen vormde een van de grote knelpunten bij de decentralisatie van taken die na de vorige crisis plaatsvond. Zeker nu gemeenten extra kosten moeten maken om de gevolgen van de coronacrisis op te vangen en te maken krijgen met kosten om de lokale culturele infrastructuur te ondersteunen, heeft de Rijksoverheid de verantwoordelijkheid om gemeenten adequaat te compenseren.

Maatwerk om tot economisch herstel te komen, heeft ook betrekking op doelgroepen. Dat gebeurt nu in het onderwijs waar de jongste leeftijdsgroepen weer naar de kinderopvang en school gaan, terwijl de oudere jeugd nog onderwijsbeperkingen heeft. En in verpleeghuizen door op sommige locaties wel bezoek toe te laten. Van geval tot geval moet worden beoordeeld of een verschillende behandeling tussen doelgroepen gerechtvaardigd is. Differentiatie mag niet leiden tot oneigenlijke discriminatie of andere groepen schade toebrengen.

5.10 Wapenen tegen nieuwe pandemieën

Een tweede (grote) uitbraak van het coronavirus zal niet alleen grote gevolgen hebben voor onze gezondheid maar zal ook zeer schadelijk zijn voor onze economie. Het zal leiden tot een nog diepere recessie of depressie. Het is belangrijk dat laatste goed te beseffen. Afhankelijk van de ernst van een nieuwe uitbraak zullen bepaalde herwonnen economische en maatschappelijke vrijheden weer ter discussie komen te staan.

We moeten deze dan ook zowel vanuit medisch als economisch oogpunt zien te voorkomen. Tegelijkertijd zullen we een aanvalsplan op de plank hebben moeten liggen voor het geval er toch een grote uitbraak komt. Er is daarvoor een breder afwegingskader met diverse aspecten nodig, waarin we de lessen van de afgelopen tijd meenemen. In dit bredere kader dienen naast de veiligheid en gezondheidszorg ook het behoud van een sterke economische basis, kwaliteit van leven, sociale gevolgen en werkgelegenheidseffecten te worden meegewogen.

Allereerst komt uiteraard de prioriteit weer te liggen bij een adequate inrichting van de gezondheidszorg. De recente ervaringen en grotere beschikbaarheid van benodigde medische en ondersteunende middelen maken een snelle uitbreiding van noodopvang mogelijk. Het tekort aan zorgpersoneel is een urgent punt van aandacht, vooral omdat op grote schaal reguliere zorg- en ondersteuning zijn stopgezet. Er is veel personele capaciteit nodig om deze achterstand in te halen. Vanuit dat perspectief ligt flexibele op- en afschaling van IC-bedden meer voor de hand dan een structurele opschaling, zo stelt de Chief Nursing Officer in een advies van 14 mei 2020 over draagkracht van verpleegkundigen. Daarbij is het van belang verpleegkundigen over de hele keten te betrekken. Voor de crisis waren er 37.000 openstaande vacatures voor verpleegkundigen en verzorgenden en ervaren 70 procent van de verzorgende en verpleegkundigen een toegenomen psychische belasting. Verpleegkundigen en verzorgenden vanaf de start betrekken leidt tot meer autonomie en oplossingen die aansluiten bij de vraagstukken op de werkvloer. Naast IC-capaciteit, beschermingsmiddelen en medicijnen dient voldoende personeel in een aanvalsplan dus te worden meegenomen.

Ten tweede kunnen de ervaringen van de afgelopen maanden ook worden gebruikt om te bepalen of vormen van differentiatie toepasbaar zijn. Er is nu immers meer zicht op de verspreidingsrisico's in sectoren, doelgroepen en regio's. Bij economische terugschaling zullen naast een inschatting van de gezondheidsrisico's ook economische criteria voor de prioritering kunnen worden gehanteerd. Behalve bedrijven die nodig zijn voor vitale functies moet ook rekening worden gehouden met de positie die bedrijven in de economie vervullen. Hier kunnen criteria van het eerdergenoemde afwegingskader worden gebruikt; zoals grote ondernemingen die een cruciale positie in ecosystemen innemen, een omvangrijke bijdrage

aan maatschappelijke doelen leveren of zeer substantiële (regionale) werkgelegenheidseffecten met zich meebrengen. Daarbij moet wel worden bedacht dat voor inkomen en banen, zeker ook voor kwetsbare groepen, bedrijvigheid in alle sectoren een steentje bijdraagt. Dit geldt ook voor de economische basis onder de collectieve sector c.q. uitgaven, zoals aan onderwijs, veiligheid, scholing en zorg.

Ten derde moet ermee rekening worden gehouden dat ook bij een nieuwe grote uitbraak weer een steunpakket nodig is. Het is belangrijk op basis van de lessen van de afgelopen - en komende weken/maanden hierover met betrokken partijen in gesprek te blijven. We kunnen veel leren van de afgelopen tijd, waarbij we ons realiseren dat nieuwe virussen wellicht toch weer tot een bijgestelde aanpak kan leiden. De aandacht daarvoor mag niet verslappen.

Juist vanwege de grote schade die een nieuwe uitbraak met zich mee kan brengen zowel voor gezondheid als economie willen we blijven benadrukken dat het belangrijk is en blijft dat we richting herstel zeer zorgvuldige en afgewogen stappen met elkaar blijven nemen. Het virus is (nog) niet weg.

6. Tot slot

De Denktank Coronacrisis vindt het van cruciaal belang dat bij de keuzes die het kabinet de komende maanden maakt behoud en versterking van bedrijvigheid, werkgelegenheid en verdienvermogen centraal staan, in nationaal en Europees verband. Op die basis kunnen dan ook andere kwetsbaarheden in de samenleving worden aangepakt, zoals in onderwijs en scholing, of op de arbeidsmarkt en in de sociale zekerheid. Bij de uitvoering is het goed om ruimte te geven aan creativiteit vanuit de samenleving en oog te hebben voor de behoefte aan maatwerk. En uiteraard moeten we ervoor zorgen beter voorbereid te zijn op een mogelijke nieuwe pandemie.

Op weg naar herstel moet het beleid ook voorsorteren op de uitdagingen waar ons land op de middellange en lange termijn voor staat. Dat betekent dat niet automatisch kan worden teruggevallen in vertrouwde patronen. De afgelopen jaren is immers duidelijk geworden dat de Nederlandse economie de financieel-economische crisis weliswaar te boven was maar dat er tegelijkertijd op diverse terreinen ook de nodige kwetsbaarheden zichtbaar zijn geworden. Ondanks mooie macro-economische cijfers en lage werkloosheid voelden veel mensen zich onzeker en zijn er veel zorgen over de toekomst. De wereld is volop in beweging en transities zijn nodig om ook op de langere termijn op een prettige manier in ons land te kunnen blijven leven. Diverse sectoren en beroepsgroepen hebben hun zorgen op indringende wijze publiekelijk laten zien. Het is zeker dat de coronacrisis de gevoelens van onzekerheid en zorgen over de toekomst verder versterken.

De beleidsagenda die de Denktank in dit advies heeft geformuleerd beoogt een brug te slaan tussen de actualiteit, waarin iedereen vanuit de eigen verantwoordelijkheid prioriteit geeft aan een stapsgewijze heropening van economie en samenleving, op weg naar herstel dat daarna hopelijk snel in zicht komt.

De beleidsagenda is breed. Het herstel van de coronacrisis raakt immers alle dimensies van de samenleving. Allereerst zal de Denktank zich buigen over de aangekondigde adviesaanvraag die gaat over de vraag hoe kan worden gerealiseerd dat niet iedereen in de komende maanden weer tegelijk het openbaar gaat gebruiken of de auto neemt. De Denktank zal kennis en informatie blijven uitwisselen nadere invulling geven aan de beleidsagenda en zo nodig nieuwe inzichten aan het kabinet meegeven.

Advisering aan het kabinet over de sociaaleconomische aspecten van de coronacrisis

De Tweede Kamer heeft op 22 april een motie aangenomen van het lid Segers c.s.⁵ waarin de regering wordt verzocht in overweging te nemen naast het OMT ook andere experts te laten adviseren en bijvoorbeeld een impact management team in te stellen dat het kabinet vanuit een breder perspectief kan adviseren over de transitiestrategie en de sociale en economische effecten van de crisismaatregelen.

De minister-president heeft in reactie op die motie aangegeven dat het kabinet welwillend tegenover dat idee staat en er nader op terug zal komen. Hieronder zet ik uiteen hoe het kabinet de advisering over de sociaaleconomische aspecten van de coronacrisis vorm wil geven.

Het sociaaleconomische terrein is uiterst breed. Daarom streeft het kabinet niet naar één adviesgroep, maar ziet het voordeel in meer dan één lijn van advisering om recht te doen aan de breedte van maatschappelijke belangen en betrokken wetenschapsterreinen. Het kabinet heeft er voor gekozen niet zelf een adviescollege samen te stellen maar gebruik te maken van een drietal relevante recente initiatieven:

Denktank coronacrisis

De denktank is in de tweede helft van maart ontstaan uit een initiatief van de voorzitter van de SER om met o.a. kennisinstellingen, deskundigen en sociale partners de ontwikkelingen m.b.t. de coronacrisis te volgen met als doel om voortvarend:

- Kennis te verzamelen en uit te wisselen over economische en sociaalmaatschappelijke ontwikkelingen;
- Oplossingsrichtingen voor een zo goed mogelijk economisch herstel aan te geven; alsmede knelpunten te signaleren op sociaal-maatschappelijk terrein en daarvoor oplossingen aan te reiken;
- Praktische voorstellen te ontwikkelen.

COVID-19 overleg Planbureaus en RIVM

De Planbureaus SCP, CPB, PBL en RIVM (voor het deel dat volksgezondheidsverkenningen maakt) hebben in lijn met hun wettelijke taak de handen ineengeslagen om het kabinet multidisciplinair te adviseren over de gevolgen van de coronacrisis en daarbij aangrijpingspunten te bieden voor beleid. Zij intensiveren daarmee hun al bestaande rol in de advisering richting zowel het beleid en de NCTV als de politiek, in het licht van de huidige crisis. Het SCP heeft daarbij vooral aandacht voor de kwaliteit van leven en samenleven, en kan de scheidslijnen tussen diverse groepen belichten. Het CPB kijkt naar de gevolgen voor de economie op korte, middellange en lange termijn. Daarbij wordt zowel gekeken naar het te voeren beleid tijdens deze crisis als naar het beleid gericht op de economische positie na deze crisis. Het PBL kijkt naar de gevolgen van de coronacrisis voor klimaat en energie, natuur en landbouw, wonen en mobiliteit, evenals grondstoffengebruik. Het RIVM kijkt in deze context naar de gevolgen van crisis en ingezette beleidsmaatregelen op het gebied van ziekte en gezondheid, Kenmerk gezondheidsdeterminanten, preventie en gezondheidszorg in

---

⁵ Tweede Kamer 2019-2020, Kamerstuk 25295, nr. 289.

Nederland. Zoals 1686004-204986-PG gebruikelijk betrekken de planbureaus waar relevant ook andere wetenschappers bij hun adviezen.

Advisering lokaal domein; tijdelijke adviesgroep sociaal-maatschappelijke gevolgen COVID-19

Ten derde onderhoudt het kabinet al gedurende deze hele crisis intensieve contacten met het lokaal bestuur. Dat liep in de eerste plaats via het Veiligheidsberaad waarin de voorzitters van de 25 veiligheidsregio's wekelijks overleg hebben met de minister van en de NCTV over het verloop van de crisis en de te nemen maatregelen. Twee leden van het Veiligheidsberaad nemen ook steeds deel aan de vergaderingen van de Ministeriële Commissie Crisisbeheersing. Recent heeft de burgemeester van Amsterdam het initiatief genomen om enkele vertegenwoordigers uit het lokaal bestuur en wetenschappers uit de sociale wetenschappen bijeen te brengen om voor de korte termijn het kabinet en het lokaal bestuur te adviseren over noodzakelijke maatregelen gericht op de sociale omstandigheden van burgers en de sociale stabiliteit in gemeenten als gevolg van de coronacrisis. Bij die besprekingen zijn ook de ministers van Justitie en Veiligheid en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid uitgenodigd om goede kennisuitwisseling te bevorderen. Ondertussen zijn de gezamenlijke gemeenten in VNG-verband bezig hun adviesrol verder uit te werken voor de langere termijn.

Werkwijze

Alle drie genoemde adviesgroepen hebben het voordeel dat ze al gestart zijn en geen formele instelling behoeven. Ze zijn onafhankelijk van het kabinet en bepalen zelf wie ze willen betrekken bij hun werk. Zij geven hun adviezen enerzijds ongevraagd, namelijk op ieder moment dat ze van mening zijn dat ze inzichten en kennis hebben opgedaan die kabinet en Kamer zou kunnen helpen in hun afwegingen over beleid. Schriftelijke adviezen worden dan ook altijd openbaar gemaakt. Daarnaast kan het ook zo zijn dat er gerichte adviesaanvragen kunnen komen.

Het kabinet verwacht van deze groepen niet zozeer adviezen over individuele maatregelen die in de crisis moeten worden genomen (bijvoorbeeld over het al dan niet opheffen van beperkingen voor een specifieke sector). Dat verhoudt zich slecht met het tempo van de crisisbesluitvorming op de korte termijn. Het kabinet en ook de groepen zelf zien hun rol meer liggen in het analyseren van en adviseren over de ontwikkelingen in de komende weken en maanden, waarbij juist doorsnijdende thema's belangrijke aandacht zullen vragen. Daarbij kan gedacht worden aan thema's als beschermen van kwetsbare groepen, behoud en stimulering van werkgelegenheid, en bijvoorbeeld omgaan met schaarse ruimte in een 1,5 meter samenleving.

Het kabinet heeft alle drie de groepen gevraagd zo mogelijk in de loop van mei een eerste briefadvies af te geven over die punten die zij zelf relevant achten om nu met spoed onder de aandacht van het kabinet te brengen.

Daarnaast zal het kabinet de Denktank en het samenwerkingsverband van de Planbureaus op korte termijn advies vragen hoe kan worden gerealiseerd dat niet iedereen in de komende maanden weer tegelijk het OV wil gebruiken of de auto neemt. Daarbij kan gedacht worden aan gespreide werktijden van bedrijven en onderwijsinstellingen, structureel meer thuiswerken en een grotere rol voor de fiets.

Kenmerk

1686004-204986-PG

Reguliere gesprekspartners

Los van bovenstaande groepen overleggen leden van het kabinet met grote regelmaat met vertegenwoordigers van belangenorganisaties uit alle denkbare sectoren, evenals met individuele bedrijven, burgers en non-profit organisaties.

Contactgegevens

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 525

E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

© 2020, Sociaal-Economische Raad